

Микола Садовський

СПОМИНИ

**З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ
ВІЙНИ**

1877-1878

Микола Садовський

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877-1878 р.

Видавниче
Товариство "Час"
у Києві.

Друкарня
Т-ва "Час" у Києві.
1917.

Микола Садовський

СПОМИНИ
З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ
ВІЙНИ 1877 - 1878 р.

Друкарня Товариства "ЧАС" у Киї
1917

Книга перевидана за ініціативою співробітників заповідника-музею І.Тобілевича (Карпенка-Карого) Хутір Надія при спонсорській підтримці керівника фірми "Наталія" добродія В.П.ВЛАСЮКА.

Відповідальний за випуск -
М.В. ХОМАНДЮК

ISBN 5-7707-3234-2

Здано до складання 22.12.92. Підписано до друку 12.01.93. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський. Друк офсетний. Умовних друк.арк. 5,60. Облік.-видавн. аркушів 5,40. Тираж 10.000. Зам. №674. Ціна договірна.

Кіровоградська районна друкарня.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

1877-1878 р.

I.

В хаті тихо. Цвіркун у куточку цвірчить свою одноманітну пісню. Сатурнова машина свою: тик-так. Чутно, як жаби у ставку завели свою безконечну сімфонію, а соловейко в лісі свою ні з чим незрівняну, широкомельодійну пісню. І переважаючи нею жаб'ячий гурт, наче промовляє: годі вам сірчати чорт-зна що! От краще замовкніть хоч на хвилину, та послухайте, яку я вам заспіваю! Бо ваша гуртова сімфонія нікому не потрібна, бо й нікому не зрозуміла. І жаби наче й справді на мить притихали, а соловейко зачинав свою просту, але чулу, чарівну і всякому серцю приємну пісню. Співай, співай, мій любий соловейку! Твоя пісня справді найкраща, вона розбудить у моїй старій душі колишне давнє, що пройшло, як сон, і вже ніколи, ніколи не вернеться...

Вона нагадує мені мою молодість...

До стіни не заговориш "ні про горе, ні про младенчеськії сни" як казав батько наш Тарас, нехай йому на тім світі легенько гикнеться, - пером, а чи краще пухом йому земля. А я собі бурлака на світі. Сижу один на цілий будинок, як, мовляв, той сич у лісі, та тільки з своїми думками і розмовляю. А думка думку опереджає, одна одну доганяє!

Як чудово, Боже, ти збудував світ! Якими красними фарбами ти розмалював його, і все те для людей! Здавалося б, чого нам ще? Але нам мало. Ми бажаємо чогось, а чого, й сами не знаєм. І, ганяючись за тими незрозумілими бажаннями, з предки-віків проливаємо кров. От і тепер: там десь далеко на сході річками ллється знов вона. А спитать, для чого, ніхто не знає! В голові

мої вмиль з'явилися і яскраво вималювалися всі ті пригоди, всі ті тяготи і невимовні муки, які терпить тепер там нещасний люд, бо пригадалась мені турецька війна.

1877 рік. Місяць квітень. По кишинівському шляху з города Бендер раннім ранком, ще й сонечко не сходило, виступив 56 житомирський полк. Все небо було поволочене темно-сірими, як промокла вояцька шинеля, хмарами. Дощ, ізпершу невеличкий, а далі все більший та більший, промочував до кісток тіло. На шляху багнука по кісточки. Чулось чмокання тисячі вояцьких ніг. А дощ невгаваючи сіяв, як крізь густе сито. Вітер холодний дув просто в лице, буцім сердився на нас. То грізно дмухне, то жалібно завие й заголосить, наче крикне: "Куди йдете? стійте, а то розвію вас усіх по полю!" Потім ніби жаль йому нас стане і він заквилить. А небо нишком плакало і своїми сльозами обливало нас. По чорному, мокрому шляху, скільки оком кинеш, розтягнулась, мов величезна шкура їжака, сірою стежкою кольона батальйонів. Вояки, нав'ючені як ослята, покійрно місили болотяне тісто на шляху.

Не знаю, що тепер носять у поході вояки; а тоді носили ранець з укладкою, себ-то дві сорочки, двоє гультиків, рушник, пара онуч, пачка запасних набоїв, щітка, вакса, щолкун, шматок воску, шило, дратви, голки, нитки. Се все в середині ранця. Зверху так звана манєрка, себ-то мідний казанок із дужкою, пара запасних чобіт підв'язаних під покришкою ранця, зап'ятками один в один бік, другий у другий. Коли було тепло, шинеля скочувалась валком і надівалась через плече так, щоб ранець лежав у гичці своїм низом. Через друге плече полотнище палатки (шатра) і дрючок до неї. На поясі: два підсумки, в кожному по тридцять набоїв, шанцевий струмент. У кого лопатка з невеличким держалном, у кого сокира, у кого копаниця. Через те вояки до одного сигналу приклали слова: "кирка, лопата, вояцька біда!"

Ранець щільно прив'язаний до тіла двома широкими ременями по плечах, які підстебувались під поясний ремінь залізними кріючками, що були на кінцях плечевого реміня. Сі два плечеві ремені посеред грудей застібалися тринчиком, себ-то тоненьким ремінцем. Друге коротче реміння йшло по-під пахви і пристібалось до ранця на кріючки, які було вшито в кожному нижньому гузиреві його.

Все те, кажу, приставало міцно до тіла і через те важко було иноді дихати.

Де-хто з вояків вийшов із рядів і йшов осторонь, шукаючи твердішого ґрунту.

- Не розсипатися! Іди в рядах! почувся голос ротного. Всі знов зійшли на мокрий і грузький шлях.

Важке кляте теля ¹⁾! Намокло та до плечей прилипло, наче вросло!-заговорив Гавриш, підштовхуючи правою рукою позад себе ранець угору.

А мені поки-що байдуже!-зареготався Гайдамака і теж підштовхнув ранець.-От тільки клята лопата по нозі б'є.

- Пересунулась, знать!-озвався Москаленко. Давай, поправлю.

- Пісельники вперед!-скомандував нараз ротний, під'їзжаючи до роти. Раніш їхав він осторонь шляху, бо коневі мокро було на шляху.

Пісельники почали підбиратися.

- Ну, ну, чого там копаються!-гримнув знов ротний, повертаючи коня то задом, то передом. Кінь вертівся і все силкувався стати задом до дощу, неприємно йому, що дощ хлющить і б'є в морду. А ротний був лютий, і вояки його хоч і ненавиділи на перехід, однак боялися страшенно. Він був великий хвалько і любив показати перед іншими, що ось то який я, мовляв, ротний і які у мене муштровані вояки! Хоч у пеклі, то й там заспівають, коли я того захочу. Але се тільки у поході. В ділі, коли прийшлося показати себе, то не тим став. Та про нього далі.

Ну, що-ж там?! Чого мнуться! Що се вам на печі у попелі? Фельдфебель!

Пішов, швидче підтягайся! Повзаєш, як беременна вош по мокрому тілу!-загримів фельдфебель Безкоровайний. - Чув команду? Повертайсь хутчіш!

Пісельники підтюпцем почали підтягатися до купи.

- Ну, затягуй, Певний!-підганяв ротний.-В ногу, раз, два, раз, два!

Ах Расея, ти Расея!

Мать расейская земля!

затягнув хриплуватим голосом Певний.

Ах люлі, ах люлі,

Мать расейская земля!

1) Ранець робився з телячої шкіри, тому вояки вжарт звали його телям.

підхопив гурт пісельників із присвистом, шляпаючи по болоті ногами "в тахту", як кажуть вояки.

Про тебе да про Расею

Далеко слава пройшла!... і т.и.

Але співать довго не змогли, хоч і боялись ротного. Вітер дув просто в рот і дощем захлебувались. Навіть ротний се зрозумів і вже не силував співати. Він від'їхав на бік і, зігнувшись на коні, як собака на тину, їхав мовчки.

Чим далі йшли, тим важче ставало. Вояки все частіш та частіш підштовхували ранці вгору, помагаючи тим хоч трохи наболілим плечам, бо намокле реміння все гірше та болячіше в'їдалося в них.

Прошляпали ми так ще з годину. А небо все гірш та гірш плакало і здавалось, кінця й краю його сльозам не буде.

- Ну, а я так думаю, що пора-б уже й привал робити!-промовив Іващенко, старий вояк іще з кавказьких служак.

Треба сказати, що тоді були призвані вояки, яким служба лічилась 15 літ і де-котрим зоставалося до чистої одставки кілька місяців. В ту війну їх призвано було багато. В 14 дівізію призвані були з Харківщини, Полтавщини, Київщини і Херсонщини. З великоросів було дуже мало, навіть у тій роті, де я був, - один Жевлаков; на насіння, як казали сміючись вояки.

- Стій!-почулась команда, -оправсь!

- Бач, я казав, що пора привал робити.

- Со-став!

Вояки поставили рушниці в козли і розбіглись по полю хто куди, кому за чим.

Дощ перестав, але вітер не вгамовувався. "Третій батальйон вернеться витягати обоз", -доложив ад'ютант батальйонному і по-скакав далі.

Відпочивши годин за три, полк потяг далі, а третій батальйон вернувся тягти на ляшках обоз.

Перед вечером ми прийшли в Бельбаки, молдаванське село по дорозі від Бендер до Кишинева. Тут ночували. Нас розвели по хатах. Ох, як радісно було скинути з наболілих плечей тяжкий, намоклий ранець і як хлющ сіру шинелю, що стояла дубом від дощу. Я заснув, як убитий. Другого дня вранці пішли далі. Вітер вгамувався, дощ перестав, хоч небо було все заволочене чорносірими хмарами, які прудко бігли невідомо куди, одна другу змінюючи, і не давали змоги сонечку на нас глянути та хоч трошки обсушити і

пригріти наше ще й досі вохке вбрання. Шлях, хоч був вохкий, але йти було далеко легше, ніж учора. День пройшов так само, як і вчорашній. В обідню пору зробили великий привал, пообідали, а увечері прийшли в Мирени, теж молдаванське село, де й заночували.

В Миренах була перша днівка. На четвертий день перед вечером ввійшли у Кишенів, обдрипані, замурзані, тільки очі блищали з-під брудної покрівлі. Але музика заграла марш, і всі підбадьорившись пішли в ногу. Де-які вояки, заломивши на бік кепу, насунувши її аж на потилицю, усміхались, позираючи на всі боки, наче хотіли всякому, хто на нас дивився, сказати: "Глянь, який я молодець"!...

Пісні залунали по всій кольоні.-Хто яку.

Там чулось: Летіли кукушки

Через три ізбушки,

Чорнявая моя і т.и.

А в другім місці:

Лет не боле как пятнадцять

Ліза в лес пошла гулять і т и

А тут:

Ми по румке пропустилі

За здоровіє царя і т.и.

І вся довга, сіра стрічка батальйонів розіслалась, хилляючись, як легенька хвиля на морі, по брукованих улицах, ішла, відбиваючи ногами так-так і цікавила прохожих горожан, які, зупинившись, радісно ухмилялись, дивлячись на нас. Полк пройшов городом і став лягером за рікою.

II.

- Ну, а як думаєте, дядьку Іващенко, чи підемо звідсіля просто турка воювать, а чи тільки смотр царський відбудемо?-спитав Гавриш, лежачи в наметі після вечірньої зорі.

Щось на те похоже, що воювать прийдеться!-відповів Іващенко.

- А не чули, за віщо то ми хочемо турка воювать?-запитувався Гавриш.

Сильно дуже, кажуть, зобіжда бургарина. Землі не дає, а гроші за подушне тягне. А не дає бургарин - грабує, ріже, катує! От наш і теє, заступається. Звісно, бургарин такий же християнин, як і ми.

- Ач, бісова невіра!-одмовив Гавриш.

- На землю і у нас сутужно!-озвався Бойко,-тут мабуть щось інче.

Вестімо так!-втрутився в розмову Жевлаков.-Йон дійствітельно обеждаєт бургара! ето верно. Ну, а кромя того, йон не жалаєт слухаться нашего государя. Наш єму говоріт: "Ти, говоріт, хоча и салтан, но всьо же ти нехрість будєш! Вєдь ти свініни не єш? Стало бить, ти вродє как жид; а жид у меня не токмо што владєть христіянином не может, но даже в самой, то єсть, настоящей Рассєє жить не может. Я єму повадкі не даю! Мошенничать, значит, ето, брат дудки, шаліш!

Тєперь, значит, ти бургаріном владєєшь! На каком таком правє? Хто тє позволіл? Я православной государь, а бургар христіянин, я одін могу і должон ім владєть. Вот ти і должон мне єво атдать, потому ти нехрість, свініни не єш! "Вот тут то і запятая! Турок, віш ти карьожітєся. Колі єжелі йон согласєн будєт без кровопролітія атдать бургара нам - войны не будєт, а єжелі заартачїтєся,-пойдьом сілою брать.

Ну, брат, коли воювать за тє, що він свїніни не їсть, то се треба тє й робить, що воювать, бо багато є таких, що її не їдять!-одповів Іващенко усміхаючись.-На Кавказі черкєс тєж свїніни не їсть!

- А за што їх воєвалі? А! За што? То-то. За то й воєвалі, што он нехрість, а нехрість свініни не єсть! Вот за то і воєвалі!

- З-за свїніни виходить?!-зарєготався Гавриш.

Да, што-б ти знал! Ета только говорітєся так, что свініни не єст, а потому, что йон нехрість. А свініна што! Положїм, свініна вєщ важная! Ну, а в ефтом дєлє, яна, значит, вродє как ватєрпас. Вєє хрістіяни православниє должни бить пад одін ранжир і пад однім государем. А кто старшой? Наш. Вот тото оно і єсть. Скажут тєбє: не єш, ну і не єш! колі єжелі без ранжиру, да всякому повадку давать, так:

- Ну, годі. Будем кращє спать. А то Жевлакова тільки зачєпи, то він будє до світу розмазувать: колі та єжелі. Завтра смотр. Як що Жевлаков правду кажє, - війна будє. Тоді турчин наїєтьєся свїніни вдосталь: Жевлаков його нагодує,-промовив Гавриш і позїхнувши перевернувся на другий бїк, натягнув шинєлю на голову і почав сопти. Жевлаков щось мимрив, але скоро тєж замовк. У наметі затихло. Тільки чулося, як шїєть здорових вояцьких грудєй сопли на всї лади.

III.

Другого дня нас підняли дуже рано, хоч смотр повинен був відбуватися о дев'ятій годині. До сього смотру ми вже готувались кілька днів. І ще з учорашнього вечора ремінні паси були вимащені щолкунами з воском. Защіпки підворонені. Мідні манерки блищали, як скло, хоч видивляйся. Все реміння біля ранців, всі тринчики були вичорнені галанською сажою, натерті воском і щолкуном вилощені. Мідні гудзі біля мундурів і біля шинелів висмаровані були крейдою, аж вилискувались. Ротний уряд, починаючи з капраля, потім аж до самісенького ротного, по черзі обдививши нас, повели на широкий майдан за городом і кожна рота зайняла своє місце біля свого жовніра (окремий вояк із значком на багнеті, один у кожній роті), яких іще раніш були розставили

Коли всі роти позаймали свої місця, почалось рівнання. Спершу ротні вирівняли кожен свою роту, а потім почав усіх уже батальйонний рівняти.

Довго нам усім прийшлося держати на каравул, доки батальйонний не охрип рівняючи, а ротні не попотіли, бігаючи то вперед, то назад по фронту своїх рот.

В десятій роті п'ятий ряд приймає в потилицю!-кричав батальйонний.

- В ліво! в ліво говорю! куди ти став, чортова кукла!

- В право ще! В право, тобі кажу! Ротний командир 10-ї роти, вирівняйте-ж вашу роту!-не своїм голосом уже ремствував батальйонний.

- От, знов вже не в потилицю! Ти там, червона мордо 11-ї роти! Не ти, 10 ряд, стань в ліво! Ще, ще! Ну, що ти будеш з ними робить?-сердився все дужче батальйонний, дригаючи ніжками в стременах і озираючись назад, чи не їде начальство. Невеличкий сіренький коник його швидко вертів на всі боки хвостом і іноді стогнав.

Та стань же, я тобі кажу, в ліво, анахтема!-розлягався батальйонний.

- Ротний командир одинадцятої роти, що-ж ви дивитесь!

Баклажан, морда твоя собача, заховай свого носа, бо я тобі його сьогодні відрубую!-гримнув уже з усієї сили ротний одинадцятої роти і побіг стрімголов по фронту до Баклажана з голою шаблею в руці. На превеликий жаль ротного і на щастя Баклажана, його ніс сховався.

- От, стерво собаче, випреться з своїм носом, тільки фронт ламає!-буркотів ротний, вертаючись на правий фланг із сієї невдатної атаки на Баклажанів ніс.

- Ну-ж. ну! підрівняйтесь, братці!

П'ятнадцятий ряд, трошки в право! так...-мягшав наче батальйонний.

- Двадцятий ряд теж у право, ще, ще!

- Та куди ти прешся?! Не ти, а от ти, ти, карява мордо дванадцятої роти!-гримнув знов батальйонний, наче його за живіт потягло, аж задригав ніжками. А сіренький коник його завертів швидко хвостом і тяжко застогнав. Нарешті батальйонний охрип. Ротні витирали хустками піт із чола. Вояцькі руки почали мліти, держаючи рушниці на каравул. Батальйони вирівнялись.

Стоять вольно! Не сходи з місця!-скомандував нарешті батальйонний і повернув коника в той бік, звідкіля повинно було з'явитися начальство. Він що-хвилини піднімався на стременах і озирався на всі боки, як зацькований вовк. А коник почувши вільне поводдя і зігнувши одну передню ногу в коліні, тим часом поквапом щіпав молоденьку, зелену, як рута, травичку, що тільки що з'явилась на світ божий. Але не встигли ще одійти як слід задеревілі вояцькі руки, а ротні убрати як слід піт, як знов почалось рівнання.

Здалеку показала царська коляса. Батальйонний хутко сіпнув поводями свого сіренького, що вже так смачно хрупав травичку, і швидко задригав ніжками в стременах. А коник, почувачи, що знов настає тяжка праця його невсипуще працювиту панові, ще швидче завертів хвостом і дрібно дрібно застогнав.

Всі заворушилися. Знов: "Смирно! підрівняйся! Баклажан... Восьмий ряд в право, четвертий в ліво!" і т.д.

Нарешті музика десь далеко заграла царську зустріч.

- Смир-р-но!-почулась команда полковника.

- Батальйони на плечо!

-Батальйон на пле-чо!-скомандували вже батальйонні.

- Слушай на кра-ул!

Рушниці мигнули і все замерло. Всі витягнулись, тільки ротний одинадцятої роти Гергель, пригнувшись, щоб начальство не бачило, грізно сварився нерівноряду кулаком, та кивав пальцем, показуючи, куди стать: чи вперед, чи назад. Ще хвилина, і почулось далеко ура та пішло луною по всій кольоні. Ще хвилина - і перед вирівняними, мов по шнуру, рядами, на вороному коні, з генера-

лами в хвості з'явився царь Олександр II. Царь їхав тихою ходою здоровкаючись. Вояки кричали ура!

Поруч із царем їхав головний комендант, великий князь Микола старший, поруч великий князь Микола менший. Трошки ззаду наш корпусний генерал Радецький. Поруч із ними на гнідому коні їхав Драгомир, начальник нашої 14-ї дивізії, Петрушевський, бригадний другої бригади 14-ї дивізії. Ад'ютанти, ординарці і весь генералітет.

Лице царя було бліде, щоки наче осунулись, а з-під великого козирка його форменного кашкету дивились великі, глибокі, блакитні очі, немов затуманені якоюсь тяжкою думою.

Драгомир сидів на своєму гнідому коні, як влитий Широкогрудий стан його здавався дубовим окоренком, міцно задовбаним у стан коневі. Лице рум'яне, смішне. З під окулярів дивилися сірі, соколині очі. Невеличкі, густі, чорні, як смола, вуса, звисли над губою вниз. Вся статура і обличчя його виявляли чистокровного українця. Тип давнього нашого козацтва вмить з'явився перед моїми очима. Таким я собі в своїх думках малював гетьмана Богдана, чи кошового Сірка. Гнідий кінь його наче гордував перед всіма своїм паном. Він хитав головою то вгору, то вниз, пританцьовуючи.

Радецький з невеличкою сіренькою борідкою, хилляючись на рижому коні, привітно до всіх усміхався. Його добродушне обличчя приваблювало чогось до себе.

Великим контрастом вражало обличчя генерала Петрушевського. Суворий, з довгою русою бородою, що закривала йому всі груди, товстий, широкоплечий, високого росту, він нагадував могутнього дуба. Важке тіло його здавалось не під силу темно-сірому коневі, хоч той і вигравав під ним, пінячи удила.

Царь торкнув з-легенька острогами свого коня і той покійно, мов мала дитина, підняв скач.

Шаблі забряжчали. Піднялась курява і весь генералітет заскакав, доганяючи царя.

Серед великого майдану царь зупинився.

Курява пройшла. Почулась команда: "Церемоніальному маршу!" Почався церемоніал. Роти проходили одна за другою Царь хвалив. Всі кричали ура!

Після церемоніялу сурма просурмила поклик офіцерам. Всі рушили.

Я беріг вас, панове, до останньої змоги!-промовив журливо царь і на очах його з'явилися сльози.-Але всі переговори про згоду не привели до бажаного кінця. Чаша, терпіннями налита вщерть, пролилась. Терпець урвався! Війну об'явлено! Вітаю вас з походом!

Гучне "ура" офіцерів покрило останні слова царя, клубком докотилось воно до вояцьких рядів і всі полки заревіли "ура" не відаючи навіть, у чім діло.

12 квітня 1877 року об'явлено війну Туркам.

IV.

В Кишиневі ми простояли ще кілька день, готуючись у далекий похід. Нарешті вся чотирнадцята дивізія ешелонами виступила по дорозі на Леове, кордонне місто, де кінчається наш кордон і починається молдаванська земля.

Поле чистее-е-е турецькее-е-е!

Ми коли-ж тебе, поле, пройдем

Всі поля твої-і-і дороженьки!! і т.и.

Затягнула друга стрілкова рота, покидаючи Кишинів. Тяжкі думки і питання викликала в душі моїй ця пісня! Справді, думалось мені, коли то ми пройдем? Та чи пройдем ще? Може ще й не дійдем? Чи багацько вернеться назад додому з тих, що так гучно отсе зараз виводили: "Всі міста славно прекрасні!" А чи поляжемо там усі на далекій чужині, де ніхто і сльозоньки над нами не проронить і своїм тілом підгноїмо турецьку землю, де потім на политих нашою кров'ю і засіяних нашими кістками ланах виросте золота пшениця або солодкий виноград.

Побачимо!

Похід був дуже важкий. Дощ, що раніш мало не щодня йшов, розмочив ґрунт, а хвилястий з гори на гору шлях, і так уже важкий, а тепер ще й мокрий, був ще важчий. Наш обоз складався із здоровенних, важких возів-халабуд, які нагадували жидівські балагули, і хоч кожен віз запрягався чотирма кіньми, але в болоті часто застрягав і нам приходилось витягати його на власних плечах. Погонщики, що виставляли себе на підмогу, не бачучи кінця й краю тяжкій праці, по кілька день не ївши та витомивши худобу, кидали коней, волів, вози і уночі тікали додому. Нам часто приходилось спати трохи чи не в болоті, коли село, де ставали на ніч, було мале і нігде було поставити нас по хатах.

Два дні тяжкого походу, третій днівка ¹⁾.

1) Відпочинок.

20 квітня ми перейшли молдаванський кордон біля Бешташаки і через два тижні прийшли в Галац. Тут відпочивали кілька днів.

Блукаючи від нудьги по місті, я зайшов у галацький собор. Роздивляючись його архітектуру та убрання, я запримітив чиюсь гробничку, на яку увійшовши не звернув навіть уваги. Гробничка стояла самотньо, мов сирітка, праворуч як увійти в церкву. Я підійшов. Роздивляюсь. Біла, невеличка, завбільшки як скриня на колесах, гробниця, з мідною дошкою зверху і навколо мідними латинськими літерами напис: "Іван Степанович Мазепа, гетьман славного Низового війська Запорозького і всієї України року божого..." Неначе хто обухом ударив мене в чоло! Я остовпів. Коли б знаєш, серед чистого, ясного дня гримнув грім і блискавка упала на землю біля моїх ніг, здається, не так би мене здивувало, як те, що я побачив. Не вірю своїм очам. Читаю знов. Так. Вірно. Він! Де фарб набрати, щоб змалювати, де слів достати, щоб з'ясувати ті почуття, які опанували тоді всю істоту! Боже мій, Боже мій! скільки важких думок зразу налетіло і роєм обсіло мою голову!

Ти, славний гетьмане, ти, останній нащадку колишньої вільної, багаті, свободолюбної України! Ти, поборнику святий, що не хотів себе лічити рабом серед зграї донощиків, блюдолизів, підніжків, грязі і рабів. Се ти! Так ось де ти знайшов собі місце довічного покою! А нас, дурнів, вчать історії грецької, римської, середньовічної і т.и., а своєї дасть Біг! Через те й не знаємо про твою вічну оселю! Аж вона ось де!.. І я низько вклонився гробниці того славного патріота, що бажав здобути щастя і волю і честь своїй рідній, бездольній Україні і, знесилившись у тяжкій боротьбі, поліг у далекій чужині, анафемою затаврований.

Спасибі тобі, Карле XII, що знайшов за для безталанного вигнанця таке захистне, безпечне місце. Спи спокійно вічним сном тепер, старий батьку гетьмане! Не бійся, ніхто ніхто тут не посміє турбувати твої старечі кости. Ніхто тут не зруйнує твоєї убогої оселі, як зруйнували твій розкішний палац у Батурині. За те, що колись батько Богдан помагав молдаванам здобувати собі самостійність, вони вдячно подарували тобі, старий батьку гетьмане, клаптик земельки і тим захистили від потали твоє тіло! А поталу придумав землячок!... Нема гірш, як зрадник свій. На тім світі великий праведний судія розсудить Петра, Івана і Павла.

І ще раз глянувши на дорогу і святу могилу, я вийшов із церкви повний тяжких дум, які не покидали мене увесь той день. Безталанна ти, моя рідна Україно! Кому ти тільки не помагала здобува-

ти волю і самостійність? Кого ти не підтримувала будити національні почуття та виробляти національну культуру?

Всім. І ляхам і москалям і молдаванам. От і тепер, сидючи сама в неволі, в тяжкій ярмі, виставила синів своїх недобитків визволяти далеко вільніших за тебе - болгар із турецької неволі! А хто-ж тобі допоможе скинути з своєї шиї те тяжке ярмо, яке необачно наділа собі ще за часів Богдана? Хто допоможе тобі здобути волю, як ти помагала?! Ніхто! Ніхто! Про тебе вже забули всі. Навіть синів твоїх підлітків у школі чужиничній навчають, що тебе ніколи й не було, а так собі, мовляв, клаптик російського народу, історичними хибами одірваний від своїх, а потім волею божою вернувся знов до своєї рідної російської хати. Діти малі, нерозумні вірять байці!...

Але думки і пісні твої, що zostалися нам на споминки, свідчать про твою славу колишню, моя нене. Вони кажуть нам правду святу, що ми є й були нація! Вони кричать, вони квилять, вони клекчуть клекотом орлиним до щирих душ синів занедбаної України, що скривдженим синам її пора перестати у наймах жити, а обнявши найменшого брата, поруч із ним своїй рідній неньці пора вже служити!..

Такі тяжкі думи і питання давили весь той день мій мозок.

V.

Простоявши в Галаці кілька днів, ми рушили на Букарешт столицю Румунії.

Молдавія або Румунія, як усім відомо, невеличка сторона. Недавно тільки здобула собі самостійність, а раніш була васалом турецького султана. Тепер вона королівство. Нація, признана всім світом. Самостійна. А колись, іще за часів великого римського царства, не хто, як сильні римляни. Кому яке щастя! Народ молдаванський хлібороб і чабан. Вся Румунія зробила на мене вражіння багатой країни. Скрізь, де ми йшли, розкішні ниви зеленої пшениці та пшінки, чи кукурузи. Багато скоту, особливо овець. Вівці тут лічаться великим скарбом у хазяйстві, бо молдавани їх доять і з молока роблять бринзу та качковал, особливий овечий сир, - дуже смачна річ, особливо з мамалигою.

Села дуже великі і цілком нагадують наші українські. Такі ж біленькі, чистенькі, соломою криті хатки, так само розділені на дві половини сіньми. В сінях кабиця, де літом вариться мамалига і інші страви. Одна половина хати проста, хоч дуже чиста, а друга - світлиця. Ся вся заставлена навколо широкими лавами, засте-

леними квітчастими килимами домашньої роботи. Широкий піл, теж засланий килимом, і ціла могила подушок. На покуті багато образів. Груба розмальована усякими квітками, дуже приємний має вигляд. Їдять здебільше мамалигу, себ то варений хліб з кукурузяного борошна, яке вони звать папушою, але дуже смачну і ситу. Навіть я, чи може від того, що дуже проголодався, так наївся її, що аж заслаб. Мамалига хліб дуже смачний, як гарячий, але дуже на живіт важкий, особливо коли до неї смачна приправа: бринза та сало. А мені зготували до неї яєшню з салом. Подумати, як тут не заслабнути, коли голодний і допався, як кажуть, як Мартин до мила? Візьмеш кусок гарячої мамалиги, помнеш у руці та в сало, а потім тою ложкою яєшні прикриєш і бринзою заїси! Дуже смачно! Народ теж нагадує нашого українця. Високи, стрункий, чорнявий. Дуже бувають гарні, особливо жіноцтво.

Букарешт, молдаванська столиця, гарний, чистий город. Широкі вулиці, плитками дикого каміння бруковані. По вулицях ходить трамвай. Роскішні бульвари, пам'ятники. Чудові, величезні будівлі і кацапи звощики. Одягнуті в червоних сорочках, плисових безрукавках і черепочках із павиним пір'ям на голові. Ви дивуетесь? Я теж здивувався коли уперше їх побачив. Мені навіть здалося, що їх умисно прислано сюди, щоб веселіше нам було, а потім виявилось зовсім не те. Се були молокани і скопці, які повтікали з рідного краю від занадто вже приємних до них відносин і оселились тут у Молдавії. Між ними є, кажуть, дуже багаті. А усі взагалі дуже добре живуть.

В Букарешті ми простояли не довго і нас повели далі по шляху до Дунаю і ми зупинилися в с. Копачені-Діжоє.

Копачені-Діжоє, величезне і багате село, розкинулось по узбіччях балки скільки оком кинеш. Рівні вулиці нагадували мені наші німецькі кольонії в Херсонщині. Біля кожної хати, як у нас, вишневий садок, у них виноградник, хоч невеличкий, а є. Одно мене здивувало: таке село, а церкви нема. У нас у такому селі їх було б найменше дві. Я навіть, зацікавившись такою одзнакою, питаю молдавана: "Де-ж ваша церква?" Він мені показує пучкою: "Бісцеріка, боєр" Та то-ж, кажу, клуня! "Бісцеріка, боєр" От тобі й раз, а я думав - клуня. Дивлюся, й справді, зверху клуні хрест. Коли-б мене не запевнив молдава, ні за що в світі не повірив би, що то церква. Намалюйте собі величезну нашу українську клуню,

тільки не серединою, а причілком до себе, поставте на передній крокві хрест, оце буде їхня "бісцеріка"

Одначе, як не трудно одрізнити їхню церкву від клуні, все ж легше, ніж їхнього попа одрізнити від чабана.

Попи там надівають рясу, коли йдуть до церкви чи на які треби, а дома ходять у білій, довгій сорочці нижче колін, поверх штанів. На плечах коротенька кацабайка без рукавів, на голові комилавка, але така невеличка, що здалеку нагадує чабанську шапку, яка у нас зветься мазничкою. От і розбери! Ще й тепера смішно, як згадаю. Се було якраз у тому самому селі Копачені-Діжое. Прийшли ми у те село ще зараня, хоч і перед вечером. Розвели нас по хатах. І мені лучплося стати у попа. Попа в той час не було дома. Сонечко швидко лягло на спочивок. З поля гнали череду і отару овець. Я вийшов за ворота і ото розпитуюсь молдавана, що стояв за ворітьми і цікаво заглядав у двір, про ту церкву, що мені клуню здалася. В сю саме мить проходила отара овець і ззаду, як і завжди за отарою, ішли чабани. Поміж ними один такий п'яний, що ледве на ногах держиться, та все немов в ямку ступає. Я й питаю того-ж таки молдавана, де се чабан так намочився? А він мені: "Се піп!" Туди к бісу, думаю собі, клуня - церква, а чабан - піп! Ну, сторона! Потім, уже як я з ним познайомився ближче, а він мене не знаю за що полюбив, то виявив себе великим хлібосолом.

Частенько було мене все запрошує зайти до нього в церкву, але мені все якось не випадало часу. Раз заходить він до мене в хату і киває пальцем: "Боєр, айдіма бісцеріка!" Діло було після обіду. Зацікавило мене, чого він запрошує все мене до церкви. Я згодився. Пішли. Він іде просто у вівтарь і мене кличе. Зайшов і я. Дивлюсь, стоїть коновка червоного вина, так з пів відра, знать за-для церковного ужитку. Запрошує мене сідати; я сів і він поруч зо мною. Відчинив він скриньку, де лежали білі коржики з хрестиком на одному краєві, себ то їхня проскура. Вийняв два кухлики, такі як воду п'ють, набрав із коновки вина і почав мене, спасибі йому, частувати і сам частувався. Випили по кухлику, коржиком із хрестиком закусили, тай сидимо собі. Посиділи трохи, подивились один на другого. Він мені привітно усміхнувся, а я йому, і знов кухлик, і знов коржиком закусили. Прости Господи, до того начастувались, що я ще сяк так доплентався додому, а що піп, то там таки у вівтарі заснув сірома. Скинув з себе кацавейку, поклав під голову, поставив свою мазничку на скринці з коржика-

ми і захріп неборака. І так частенько він мене закликав, майже не що-дня. А коли вже я не згоджусь, бо остобісіє-ж що дня, то він іде тоді сам у шинок. Там уже з мирянами кружля, доки не нап'ється. Нап'ється і там же таки у шинку з ними поб'ється. І нічого. Поб'ються, зараз же й помиряться. Дуже, дуже, сказать, проста і хлібосольна людина. Чи всі в них такі хлібосольні попи, - не скажу, бо більше не траплялось мені з ними зустрічатися.

VI.

Як не шкода було мені покидати такого хлібосольного попа, але, як там кажуть: не хоче коза на торг - та ведуть - так і тут. Простояли ми тижнів два в Копаченах і рушили до Дунаю на Зімницю.

Зімниця стоїть на сьому березі Дунаю і єсть гряниця Модавії. А як раз насупроти неї на тім боці турецький город Сістово. В сьому місці ми повинні були перейти через Дунай.

З Копачені-Діжоє ми виступили над вечір. На дорозі, уже у ночі, нас зупинили. Обік нас пройшла гармата і з якимись величезними чорними трунами - обоз. Місяць тільки що почав виявляти своє червоне коло і ще не зовсім ясним, червонуватим світлом своїм освічував величезну валку трун.

- Що це везуть? - цікавився Гавриш.

- Хіба не бачиш, понтони! - одповів суворо Іващенко. Справді, то були понтони.

Понтони пройшли і зробили на всіх дуже важке вражіння. Вояки всі йшли мовчки. Навіть Гавриш, дуже цікавий до всіх питань і жартів, замовк. Всякий думав свою думу. Так ми пройшли ще з годину. Ніч була тиха, тепла, ясна та зоряна. Кругловидий блідолиций місяць викотився вже на свій широкий без краю та просторий небесний шлях і освітив увесь краєвид. Зненацька легеньким подихом вітру звідкілясь принесло прохолоду і освіжило наші вохкі від поту чола. Далеко, далеко, мов величезна гадюка, блищала на місячнім проміні ріка.

- Дунай, Дунай, братці! Гляньте! - зашепотіли вояки один другому. (Розмовляти гучно вже було заборонено).

- Де? - розпитували другі, які ще не розгляділи.

- Он, блищить!

- Так і є, знать він, - згоджувались усі.

То був справді Дунай. Він блищав оддаля на місячнім проміні срібно-синьою стьождкою і тихо ніс свою жовтовату воду в далеке море, не звертаючи уваги ні на що. З давніх давен при звичаєний

до того, що на його берегах предковічно ллється людська кров, він і тепер був байдужий. Навіть у сю мить, вилискуючись на місяці, здавалось, ніби гірко усміхався, розмовляючи з ним і промовляв ізтиха сумно: "Глянь, знов! Коли кінець сьому буде? Коли вони дадуть мені спокій? Коли перестануть умивати мене своєю теплою кров'ю і давати ховати їх тіла в моєму жовтому піску?"

А ми все йшли та йшли, наближаючись до нього. Перед світом ми прийшли в Зімницю і поховалися в кошарах.

Потомившись вчорашнім походом, ми заснули міцно і через те прокинулись пізно. Вже сонечко піднялось височенько. Перед нами не більше, як на гони, широко розлив свою тиху воду Дунай. А на тім боці, на крутім високім березі його, розкинувся пишно, як лінивий Турчин у кейфі на широкому, квітчастому килимі, турецький город Сістово, утопаючи в садах. Його білі, стрункі мінарети, загострені на кінці, високо стреміли в небо швайками і здавалися оддаля щоглами кораблів у зеленому морі садів. Увесь той берег Дунаю був завітчаний, як дівчина в свято, розкішними абрикосовими та персиковими садами і виноградниками. Я дивився на ту красу і пригадалися мені слова величного пророка:

Рай та й годі! А для кого?

Для людей! А люди?

Не хочять на його й глянуть!

Треба кров'ю домалювать.

.....

Люди, люди, коли то з вас буде

Того добра, що маєте?!

І весь день ми майже не виходили з кошар.

VII.

- Так отсе тут будемо й переправлятися? - розпитував Гавриш товаришів, мішаючи палічкою в манєрці, де кипів у ключ чай.

- Та хто його знає, може й тут! - одповів Іващенко пришиваючи гудзика до мундира.

- Не може статся! Тут дуже широко, - обіззався Гайдамака, виймаючи люльку з рота і чвиркнув через губу в огонь. Дунай в сім місці ширився на версту й три чверти; він саме розлився.

- Поки переплинем, наловим раків чимало! - додав Гавриш.

- Моста наведуть спершу, - вставив Бойко і поправив ранець під головою.

- Чув я, що буцім тут будем тільки очі їм одводити, а переправлятимуться біля Нікополю! - почав знов Іващенко. - А про те, хто

його зна! - так утішали себе вояки, лежачи в кошарах перед переправою.

- Пашов, вилазь там, виходи, получать сухарі! - почувся голос капраля.

Вояки позабірали торби і рушили.

Другого дня в обідню пору до нас долетів далекий гуркіт гармат.

- О, чуєте - промовив Іващенко. - Ото біля Нікополю йде переправа.

Всі насторожили уха і стали прислухатися. Гуркіт усе більшав та більшав, немов десь далеко йшла батава, і не переставав до самого вечора. У вечері гарматний гук замовк.

- Знать, переправились наші вже, - промовив Гавриш, - бо гармати замовкли.

Швидкий ти який! відповів Гайдамака. Се тільки що обстрілюють, а переправлятися будуть уночі.

Гайдамака відгадав. Переправлятися почали у ночі, тільки не під Нікополем, але під Сістовом. І переправлявся не хто інший, а наша 14-та дівізія. З вечора нам уже було відомо, що переправа почнеться тут; але хто піде в голові-наша чи перша бригада, і коли - ніхто не відав.

Проте нам усім весело було лягати спати в амуніції. Не спалося нам, і ми всі прислухались, коли то почнеться переправа і хто її почне. Як тільки стемніло, наші понтони спустили на воду і по течії Дунаю проплили непомітно вниз. Ніч була досить темна, бо місяць сховався пізно. Се було в червні. Гармата наша окопалась на сім боці і ждала.

О другій годині ночі волинський, а за ним минський полки (перша бригада 14 дівізії) сіли на понтони і тихо відчалили від берега. Нігде ні чичирк. Передні понтони були вже трохи чи не на тім боці, а другі вслід, вибиваючись із сил, поспішали за ними; як у сю мить на нашому Зімницькому березі загорілася хата. То турецький шпигун подав гасло до Сістова, що переправа почалась. Як тільки спалахнула хата на сім боці, в ту ж мить засурмили сурми на тім боці алярм турецькому війську.

То не рій за роєм вилітає з уликів і китицями обліпляє матку, що сіла на дереві, то полки чотирнадцятої дівізії обліпили вже там темний, крутий турецький беріг. То не блискавка в горобину ніч що хвилі прорізує небо то вздовж, то поперек, то не грім невгамовно горгоче так, що уся земля дріжить, мов у пропасниці

слабий, то наші і турецькі гармати злились в один громовий гуркіт і загорготіли разом! Почалося пекло!

- В ружьйо, в ружьйо! - почулася команда ротних. І вмить ми всі були в рядах.

- Руж'я воль-но!-скомандував наш ротний і похлибнувся на остатньому слові "но"

Рушниці мигнули.

Одділеннямі правое плечо вперед! шагом марш! вже виразніш загремів ротний.

Вояки перехрестились. І хто шепочучи "Помилуй мя Боже" хто "Богородице Діво" а то і "Отче наш"-рушили з кошар.

На дворі вже розвиднялось. Хоч сонечко ще забарилось і не виглядало, але нам ідучи все було видко. Як бульки на воді від раптового дощу з грядом одні вискакують і зникають, а другі все більш пузирять воду, так біленькі димки від пострілів на тім боці Дунаю вискакували з корчів. Постріли тріщали, гармати невгамовно гуркотіли все частіш та частіш. Весь тамтой турецький і тутешній беріг був закутаний димом. Ми переходили місток, що поклали уночі сапери, на острів густо порослий вербами, де нас ждали понтони. Як-раз у сю мить ми побачили гарматного, так званого трубника ¹⁾ Він ледве стояв на ногах, блідий, без шапки і з його одежі бігла дзюрком вода. З ним розмовляв генерал.

- Гляньте, братця, вплив! - заговорив Гавриш.

- А другі-ж де? Невже потопились?

Ми всі дивились на трубника і дивувались тому, що він в одежі вплив. Навіть пояс із затравчатими був на йому. Але трубник похитнувся і генерал підхопив його під руку.

Ми пройшли.

Се був один тільки щасливий з усієї гірської гармати, який вплив на беріг.

Як раз перед нами сіла на понтони гірська гармата з кіньми і людьми. Коли понтони вже були на середині Дунаю, турецькі гранати зробили з них решето і страшенно важкі понтони-плоти з кіньми і людьми пішли як камінь на дно. Як на гріх, коні були поприв'язувані-через те всі й потонули, бо коли б були вільні, то могли-б виплисти, і люди, ухопившись за їх гриви, теж не потонули-б.

Як Бог спас сього трубника - невідомо.

1) Се той вояк, що коли гармата заряджена, вставляє трубку з запалом і по команді "плі" сіпає за верьовку, яка ламає трубку.

- Я теж плаваю добре, - наче про себе буркнув Гавриш.

- Як що, не доведи Боже пустять понтон на дно, може, як-небудь впливу! От тільки отсе прокляте теля потягне! Знаєте, що я придумав, братця? Як тільки сядем на понтон, поодщипляю всі крючки від ранця і держатиму реміня в руці. Коли понтон почне тонути, ранець під три чорти, шинелю теж, хай тоне. А сам ляжу на спину, чоботи як-небудь скину і попливу.

Але навіть така чудова видумка Гавриша нікого не радувала. Всі йшли сумно - звичайно, як на смерть.

Ми наближались до місця посадки. Батальйон, рота за ротою, підходив.

- Стій! - почувлася команда. - Рота стройся, в право бігом!

Рота вирівнялася ззаду верб, які густо росли на самому березі, і стояла нерухомо.

- Лічіть понтони! Сорок на понтон! - почувся голос Драгомира, що стояв на самому березі і сам назирив за посадкою і переправою. Лице його було хоч і бліде, як то завжди бува від хвилювання, але погляд той же сміливий.

- Фельдфебель, лічи понтони! - скомандував ротний.

Турецькі гармати гуркотіли, як ступи у млині. Наші теж підчастили огонь.

В сю мить турецька граната зашипіла, мов гадюка, і біля самого Драгомира, опукою, упала на березі і зарилась у плавун-пісок, не розірвавшись, тільки заляпала його. Він глянув у той бік і гукнув іще дужче: "Швидче лічіть понтони, ротні командіри!"

Безкоровайний, фельдфебель нашої роти, блідий, як крейда, лічив четвертий понтон.

Четвертий понтон має пра... наважився промовити Безкоровайний, як друга граната пролетіла над самісенькими нашими головами. Вся рота, а раніше всіх ротний, як великий покіс трави під косою широкої ручки косаря, зненацька полягла на землю.

- Смирно!-загремів на весь голос Драгомир. - Кому кланяєтесь? Знайому побачили?

Рота знов стала нерухомо.

- Лічіть понтони! швидче кажу!

Граната знов пролетіла і зарилась як раз супроти роти. Вояки тільки головами захитали.

Смирно! - гримнув знов Драгомир. - По понтонам сідай! - По понтонам сідай! - луною почувлася команда ротних.

Граната перелетіла знов через голову. Ми рушили за верби і сіли на понтони.

- Одчалюй, з Богом! - гукнув іще раз Драгомир.

- Одчалюй, одчалюй! - загомоніли стерничі боцмани на понтонах. Весла напружились і всі понтони, тихо хитаючись, відплили від берега.

Помилуй мя, Боже, по великій милости Твоїй, зашепотіли хрестячись вояки.

Гавриш уже держав усе реміння від ранця у руці, а скатана шинеля висіла на шиї. Не вспіли ми відплисти і сотні ступнів від берега, як турецькі гранати уже почали булькати біля самих понтонів: то не долетить на аршин, то перелетить.

Наляж, братця, навались! під'охочували стерничі гребців після кожної гранати. Гребці всім тілом лягали назад, напіраючи на весла. Уключини скрипіли. Довгі, важкі весла ажгнулись.

- Жи-жи-жи-жа! - ляпнула граната біля самісенького носа нашого понтона і не розірвавшись булькнула в воду.

Наляж, придави дужче, братця!-підгукнув стерничий. Гребці зо всієї сили напружились.

- Жи-жи-жи-жа!-зашипіла знов граната і поскакала по воді, як камінець, що діти в "перевези-бабу" грають.

Гур-гур!.. розірвалась вона далеченько від нас піднявши цілий стовп води вгору. Ми сиділи зігнувшись, мов кам'яні.

Тим часом понтони наші підірвались до середини Дунаю.

- А ну ще, а ну ще наляж, братця!-під'охочував гребців стерничий. Гребці вибивались уже з сили. Піт дощем капав з лиця. Вояки почали помагати гребцям, напіраючи на весла зпереду. А гранати як бджоли шипіли і гуділи над нашими головами. Нарешті ми добрались до мертвого місця. Себ то прицілитися з гармати до нас уже було неможливо. Боцман, що сидів на стерні, зняв шапку, перехрестився і промовив: "Слава Богу, вийшли!"

Через чверть години понтони зупинились під крутим берегом. На самому шпилі крутого берега, під яким зупинились наші понтони, ми побачили вояка, що стояв нерухомо, як стовп, закопаний у землю. Він держав поперед себе рушницю вгору, а на багнеті маяв із червоним хрестом стяг. То був перев'язочний пункт. Рота хутко вискочила з понтонів і скорим кроком пішла на гору, по розробленому вже саперами шляху. Нам прийшлося іти через перев'язочний пункт. Здається, ніщо в світі не зможе зробити такого важкого вражіння на душу чоловіка, як перев'язочний пункт.

Чоловік така звірина, що до всього може призвичаїтися. Але спокійно дивитися, як сотнями несуть блідих, закрівавлених, більш схожих на мерців, таких же, як ти сам, що ще за годину були здорові і цілі, а тепер безпомічно лежали на носилках ледве дихаючи, навряд! Я не буду малювати в подробицях тих тяжких картин, які мені прийшлося тут бачити, щоб не робити неприємного вражіння на нерви читача, і поставлю на цьому місці точки...

Наскільки неможливо тяжке вражіння робить перев'язочний пункт на псіхіку чоловіка, досить сказати, що деяким воякам почало робитися млосно. Всім здавалось, що то вже його несуть, бо кожний малював собі, що скоро й йому те-ж буде. Ся псіхольогія відома добре і тільки що ми з'явилися і остовпіли, дивлячись із жахом на все, що тут коїлось, як генерал, що ждав нас, скомандував: "Рота бігом!" Ми перекинули рушниці на праве плече і, як вівці від вовка, побігли через се кладовище живих мерців.

Пробігли ми з пів гон і нас розсипали ланцюгом у корчах виноградника на правому крилі супроти Сістова. Не встигли ми залягти, як кулі турецькі почали дзижчать, як мухи в павутині. Ми перебігли ще трохи далі і поховалися в корчах. Кулі перелітали через голови. Поміж корчами виноградника, де розсипався наш ланцюг, росли розкішні абрикосові дерева, повні овочів. Де-які вояки, не вважаючи на турецькі кулі, почали багнетами збивати абрикоси.

- Ну і для чого ото? чи ви з роду не бачили їх, чи що? звернув ся суворо до ласунів Іващенко.-Кортить, щоб куля влучила?

І не встиг кінчити останнього слова Іващенко, як Ляшенко, що піднявся збити багнетом абрикоса, упав горілиць і тяжко застогнав. Куля попала йому просто в плече, пробила ранцевий ремінь і засіла глибоко в тілі.

Підбіг ротний фельдшер. Незабаром десь ще одного ранило. Ми перебігли трохи далі і знову залягли.

- Гляньте,-промовив стиха Гавриш, що лежав у корчах біля мене і злегенька штовхнув мене в бік.

- Що? - спитав я ще тихше.

Черкес!

Де?

- Онде попереду нас у корчах!

Я потихеньку підняв голову, щоб роздивитися, але не побачив нічого.

- Заховався! - промовив Гавриш, держучи рушницю в плечі.

- О, о! гляньте, знов вилазить.

Справді попереду нас, не дальше як палицею кинуть, щось во-рушилось у корчах.

- Стій, не стріляй!-промовив я і присів на коліно. Я приклав рушницю до плеча і ждав. Корч захитався і з'явилась черкеська чорна шапка з червоним верхом. Я підвів мушку нижче шапки і вже хотів спустити курок, як черкес, прочуттям почувуючи знать, що на нього цілюсь, повернувся до мене лицем і махнув рукою, ніби хотів тим сказати: "Куди ти цілишся, дурню!" і знов сховався в корчах.

Що воно таке? думалось мені. Коли черкес, чогож йому сидіти до нас спиною! Повинен лицем. Та й чого-ж він на нас не стріляє? Він же нас так само бачить, як і я його. І чого він рукою мені махнув? - Такі питання пробігали у мене в голові, коли Гавриш знов штовхнув мене в бік і промовив:

- Стріляйте, стріляйте! он другий. А то й сей утіче.

І не вспів я ще добре роздиватися, куди саме показує Гавриш і де той, за кого Гавриш так боявся, щоб не втік, як він спустив курок. Постріл грякнув.

- Та куди ти стріляєш?! бодай тобі повилазило, крупа ти чортова! - гримнув черкес по-українськи. - Хіба не бачиш, що свій? - І з сими словами, як ящірка, шурнув у корчі.

- Чули? Вже балакать по нашому навчивсь! От, супостат! Шкода, що не попав. А здається й прицілився добре. Знать повисив. І Гавриш з серцем ударив рукою рушницю по прикладу, немов би по щоці.

Всі почали стрільбу і раптом замовкли.

- Їх тут багато, він не один! - шепотів мені Гавриш, закладаючи новий набій в рушницю.

- А може ж то справді наші?

- Хіба не бачите, що черкес?

Справді одежа на йому була чорна, черкеська з гудзирями, з-під неї на грудях червонів жупан, а на голові чорна шапка з червоним верхом.

- От, бачите, вже нема! Гошився в кущах, голомозий. Ну, та ти де небудь виринеш!-втішав себе Гавриш. - Тепер не промахну, ні.

Мені вже було й самому досадно, що не стріляв. А він ще й вилаяв!!

До нас підлазить Гайдамака. - Взводний наказали не стріляти, бо попереду ланцюг наших пластунів, промовив Гайдамака і поліз далі по ланцюг.

- Слава тобі Господи, що я не стріляв, - подумав я. Гавриш засоромився. - Ну, а хто-ж його розбере? Нічого не кажуть! Трохи гріха на душу не взяв! Та й ви-ж хотіли стріляти?!

- Так я-ж не стріляв, а тільки хотів, а ти стрельнув.

- Добре, що хоч промахнувся, - перехрестився Гавриш, се ти, моя люшенько, так зробила, а ще я тебе і по пиці вдарив. Спасибі, душко! - І Гавриш поцілував рушницю в те місце, куди раніш ударив. Як потім виявилось, то були справді пластуни. Се остатки колишнього війська Запорозького, яке заставляло колись тремтіти татар і турків і всіх, кому приходилося з ними стикатися: ще й тепер се лічиться найкраще військо між усіма козаками. Про те, що вони тут, нам нічого раніш не сказали і ми трохи свого не вбили. Ще у нас обійшлося благополучно, а на другім крилі минці одного полонили і привели до генерала. Пластун хреститься, що він свій, а йому не вірять. Та вже генерал завірив, що він справді пластун і звелів відпустити. Його бідного ще й ранили в палець. Після сього трафунку пластуни понашивали собі білі хрести на шапках і як ідуть попереду, шапки хрестом назад повернуть - дивись, мовляв, - я пластун!

Сонце вже високо піднялось. Духота стояла неможлива. І коли-б ми не лежали в корчах, то здається, зварилися-б, як раки. Ранці парили спину. Реміння давило груди. В роті пересохло. І вода близько, та не нап'єшся. А гуркіт і вистрили рушниць невгамовно тріщали. З лівого крила почулися гуртові вистріли. Там турки засіли у млині і відступлювались від нас. Турецькі гранати почали лягати в корчах, де ми лежали. Велено було лізти на гору. (Виноградні корчі, де ми розсипалися, росли по узбіччю досить крутої гори). Ми полізли. Гора досить крута і лізти на неї та ще по корчах, було досить важко.

- Хай йому чортів батько, отському теляті, що я його носив! Давайте, покидаєм!-порадив мені Гавриш. І з сими словами відчипив від ранця чоботи і маньрку, прив'язав до пояса, а ранець шпурнув у корчі. Те саме зробив і я.

- От, і легше стало! Яюсь дихається вільніше...

Ура-а-а! Ура-а-а!-почулося на лівому крилі. Гармати почали стихати.-Ура-а!-залунав разом увесь наш ланцюг і скільки духу полізли на гору. Турки спішно покидали позицію. Ми підняли

страшенну тріскотню вистрілів. А через годину всю гору, як галич, укрили наші вояки. Звідсіля нам було видно, як турецьке військо спішно покидало позиції. О п'ятій годині полудня ми взяли Сістово.

Так переправились ми через Дунай 15 червня 1877 року.

До вечора понтонери навели міст із тих самих понтонів, що нас возили, і по йому перейшла дев'ята дівізія, перша гармата і обоз.

Переправа через Дунай була ділом надзвичайним. Вона здивувала увесь світ, тим паче, що страта в людях була дуже невеличка. На переправу перейшло три дівізії: 14-та, 9-та і 1-а; всі вони повинні були перейти одна за одною. Одна одну повинні були підтримувати. Але нам так пощастило, що одна 14-та дівізія і переправилась і зробила все діло, тому, що коли під Нікополем наші почали готуватися ніби до переправи, спустили понтони на воду і відкрили гарматний вогонь, по телеграмі до Нікополя із Сістова в той вечір виступило на підмогу 12 таборів турецького війська. А ми в ту-ж таки ніч переправилися. Виходить, що переправи під Зімницею турки собі і в голові не клали.

Не вважаючи на те, що турки нашої переправи тут не ждали, ми все таки стратили 2000 чоловіка ранених і убитих. Крім того, вся гірська гармата, як я уже казав, потонула. Наша рота не долічилась теж двадцяти чоловіка. За переправу всім воякам нашої 14 дівізії царь звелів видати: рядовому по карбованцю, унтер-офіцерам по три, фельдфебелям по п'ять. Крім того, по чотири хрести на роту.

Сістово було майже пусте, коли ми ввійшли в нього, бо все що турецького - утікло, крім болгар, які зустрічали нас привітним словом: "братушка"

Правду кажуть: "Де люди, там і гріх", а я кажу: "Де війна, там і грабіж!" Хоч по теперішнім військовим статутам усякий грабіж на війні, чи, як його по закордонному величають, мародерство, карається дуже тяжко, одначе - чоловік бо єсьм! Він того не думає, що сьогодні він живий, а завтра може згинуть, він навіть про кару забуває. В ньому прокидаються звірячі почуття і під їх впливом він робить усяке паскудство. Бо його тягне користливість і ненажерливість, що в істоті чоловіка з предки віків панує.

Так сталось і тут. Не встигли і оглянутися, як вояки шатнулися по напів пустому місту і почали виконувати законні обов'язки війни. Там несли довжелезну жертку, всю навішану курьми, голо-

вами вниз, там викочували з льоху бочку вина, вибивали дно і, стукаючись лобами, з гвалтом то галасом поспішали один поперед другого зачерпнути манєркою яко мога більше! А там викинули на вулицю залізну касу; розбивали чим попало, бажаючи придбати на смерть грошенят. Одно слово, робота кипіла! Де та й втома ділась. Наче й не було.

Але се не довго творилось, бо начальство, добре знаючи взагалі ґрунтові людські бажання погріти руки біля чужого добра, а на війні - тут, мовляв, і Бог велів - вислало патрулі, які й повиганяли всіх ласунів до поживи.

Другого дня нас вивели із Сістова на позицію, де ми стали обозом. Тут простояли кілька днів і рушили на Тирново. Частина війська пішла на праве крило під Плевну друга бригада 9-ої дивізії пішла по дорозі на Шипкинський перевал, а наша бригада зосталася в запасі. Плевна, ся страшна Плевна, де пізніш лягло більш як 50 тисяч вояцьких голів, в той час не мала ніякого війська, і ми заняли її без бою.

А що було потім!! Страшно подумати!

VIII.

Тирново. Невеличкий болгарський город на дорозі в Балканські гори. І стоїть він як-раз на гряниці гірської щілини, якою далі йде шлях аж до Шипкинського перевалу, а звідтіля в долину Тунжі на Казанлик. Будівлі в ньому майже всі в два поверхи, але дерев'яні з ганками на верхньому поверсі, на взір татарських у Криму. Вулиці такі криві і вузенькі, що инде двома возами не розминешся, і так гарно бруковані, що треба по них ходити уміючи та до того й ноги треба міцні мати щоб не поламати. Особливо уночі, коли до всього ще й темно, як у грішника в кешені, бо ліхтарень тут дасть Біг. І як Бог зглянеться й пошле блідолицього посвітити братушкам, то й видно, а ні - то хоч лобами штуркайся. Відко, що тут тільки на Бога здавна надії покладали! І не помились!

Коли ми проходили через город, болгари всі висипали на вулиці і кожний хазяїн виставив біля своїх воріт коновки з вином. Вояки, не вважаючи на те, що духота стояла страшенна, смоктали нахильці скільки духу стане. Через те, коли пройшли город, у деяких носи були досить червоні і свідчили, що їх хазяїни вина зовсім не вживають. А Жевлаков так розвеселився, що все крутив задом, буцім танцює, ляскав пальцями, та вигукував: "Ух, раздайтеся, вох умру! вох умру!" ніби справді уріже такого, що аж курява

встане, тим часом скільки не розступались, щоб не дати чоловікові справді вмерти, Жевлаков тільки топтався на однім місці та крутив задом.

- А бодай тебе танцювала лиха година!-зареготався Гавриш, а за ним усі.

Ми пройшли ще верст із шість і стали табором під Лісковацом.

Болгарське село. Роскішне місце. Широкополі лани пшениці і виноградників. Ледве мріють високі гори, сизою млою повіті. Поміж ланами в'ється срібною стежкою річка. Покрутивши між ними хвостом, заховала свою голову далеко в гущавині корчів, що захистить її від гарячого, як пекло, сонця. Навколо скільки оком сягнеш витяглись, мов по шнуру, рядом, білі якісь птахи і наче присідали до землі. А між ними інші, більші стояли мов на сторожі журавлі!... То табор 14 дивізії під Лісковацом.

- А що, братця, як думаєте, чи скоро ми ще понюхаєм пороху?-допитувався Гавриш у товаришів, протираючи рушницю ганчіркою, промоченою костяним салом.

-Що, ще не вчадів на переправі?!-одмовив Бойко, прищуривши одно око, а другим зазираючи в дуло рушниці, поставивши її прикладом проти сонця.-Нанюхаєшся ще, аж обридне! Підожди трошки.

- Я вже забув, чим він і пахне!-зареготався Гавриш.

- Тухлим яйцем!-одмовив Гайдамака,-пригадав?

- О ні, братіку, то ти забув - жарделями!- сказав Гавриш і знов зареготався.

- Вигадай ще що?-озвавсь Бойко.

- От тобі маєш! Які-ж тут вигадки? Їй Богу, жарделями, от спитай Ляшенка, коли не віриш.

Спитав би, та нема сердеги. Може вже на тім світі?-зітхнув Бойко і поставив рушницю в козла.

Адже-ж він збивав багнетом жарделі, як його попала куля в плече.

Ну, й чого-б я реготався?-огризнувся Іващенко.-Раденький, що дурненький! Всі під Богом ходимо,-сьогодня його, а завтра тебе!

Гавриш і справді наче засоромився і почав крутити носогрійку з паперу.

- Гайдамака!-гукнув з офіцерського намету чийсь голос!

- Я! Ваше б-діє.-Гайдамака хутко схопився і підбіг до намету.

- Ти з завтрашнього дня у мене денщиком, желаєш?

- Так тошно, желяю, ваше б-діє.
- Обідать варить, кажуть, ти добре вмієш?
- Так тошно, що краще всякого куховаря зварю!
- Побачим! Так от що: завтра я йменинник, так ти зготуй обід.
Шкода, що пирога неможна спекти!

- Так што, можна, ваше б-діє.
Ну? На чому ж ти тісто замісиш? Може на своїй шинелі?
засміявся офіцер.

Нікак нет, ваше б-діє. Зачим на шинелі? Я тільки шинелю підмостю, а зверху полотнищем палатки накрию, замісю ї...

- Ну його к Балканам з таким пирогом! Краще звари борщ, порося з кашою і ще що-будь солодке!

- Можна блинчики, важе б-діє.
- Блинчики? Ну, хоч і блинчики, тільки щоб не були піджаристі.
Постой, се-ж знову з тіста, знов на шинелі будеш місить! Ні, не треба. Скільки-ж тобі даять грошей на обід?

- Копійок з двадцять, ваше б-діє. Ніяк не менше: так що, порося...

- Постой, як двадцять копійок?
- Нікак невозможно менше, ваше б-діє, порося...
- Та я-ж кажу, що двадцять мало буде.
- Двадцять доволі буде, ваше б-діє.
- Ну дивись, щоб усе було гаразд.
- Будьте певні, ваше б-діє.

Офіцер виняв франк, дав Гайдамаці, а сам пішов у намет. Гайдамака вернувся до своїх.

- Чого се тебе кликали?-спитав Гавриш.
- У денщики бере до себе полуротний.
- От тепер уже пороху нюхять не будеш! А от що кури болгарські пропали, то певне!

Всі зареготали. Гайдамака щось хотів сказати, але в селі в сю мить засурмила:

Бери ложку, бери бак,
Нема хліба-іди так!
себ то сигнал на вечерю, а вояки приклали до музики слова. Всі рушили. Сонце спускалось за далекі гори і золотосяйвим світлом своїм поняло весь краєвид. В повітрі не шелесне. Після денної духоти від ріки потягло живучою прохолодою.

Не один салдат бідной
Без горя дні ве-дьо-о-оть!

виводив після вечері Сердюк, запівало 10 роти.

Юра, юра-а-а, юра, юра-а-а!

Здравіє білого руського Царя!

підхопило шісдесят вояцьких горлянок, аж луна пішла далеко, далеко... немов ударилась аж об скелисті ребра гір, що ледве мріли, і там в їх безодніх нетрях замерла.

Вийшли в поле косарі

Косить рано на ярі-

затягнув Певний, запівало другої стрілкової роти.

Гей, нумо, косарі,

Бо не рано почали і т.и.

підхопив зразу гурт, аж у мене у грудях занило. Мов цілющої живущої води налила мені в серце ся пісня. Мов вітром прилинула хмара думок і навколо опосіла мені голову. В одну мить я думками був уже далеко, далеко!.. Я уже був у своїй рідній країні! Серед пишних ланів та безкраїх степів! Вмить усе зникло-і табор і турецька земля і війна. Я вже серед степу широкого на сінокосі. Зелена, шовкова трава хвилюється. Легесенький вітрець подихає. І ряд косарів, у білих сорочках та чорних штанах, мов чорногузи, нога за ногою, повагом блискають на сонці своїми гострими косами. Кладуть трами-покоси зеленої, пахучої трави. Дзвенить коса під мантачкою. Недалеко б'є перепел, немов дає звістку товаришам, щоб ховались від гострих кіс. Деркач дере. Сонечко швидко котиться, поспішаючи на спочивок, і немов виціжує з себе остатнє світло, яке сліпуче яскравим, але холодним промінням обливає весь краєвид. А весь степ дихає пахощами!

А Певний все своєї:

Накосили стіжок сіна,

Що за тиждень коза ззіла!

Гей, нумо, косарі і т.и.

Ні, вже не накосити вам дома сіна, думалось мені, хоч би стільки, що за тиждень коза-б ззіла! Не косити уже вам рідної ниви, не бачити вже вам рідної хати! Не почути соловейка, сидячи під хатою на призьбі за вечерею. Не приспить уже вас тихо сумна пісня коханої дівчини! А коситимете ногами до знемоги турецькі шляхи і поляжете спати вічним сном на чужій чужині і присплять турецькі кулі та заспівають вам на вічну пам'ять гуркливі гармати!

Навіщо все се? Кому користь? Кому воно потрібне?

Сонце сіло за далекі, сині, блакитні гори. Настала тиша. Затуркотіли барабани зорю.

- На молитву! шапки долой!-пролунала команда дижурного по полку.

Отче наш!-загуділа перша рота, за нею друга, а там третя, четверта... і весь табор голосно співав молитву господню. Незабаром усе злилось в один оригінально-мельодійний голосовий гармидер. В однім чулося: "І не введи нас во іскушеніє" а в другім: "Іже єси на небесах" а там десь: "Да прийде царствіє твоє" Нарешті весь галас потрошку зменшувався, зменшувався-чулось там: "От лукавого" а там десь "каваго", там ще десь: "каваго" Закінчився одною ротою, яка відстала:-"Но ізбаві нас от лукаваго!" вивів підголосник, і враз усе втихло. Барабан затуркотів ще раз.

- На-а-крийся! По палаткам розходися!"

Жовніри розійшлись по наметах, табор затих, наче все мить вимерло. Навіть не вірилось, що за годину тут лунала пісня із присвистом, жартовлива. і розложисто-сумно-журлива. Тільки де-не-де по офіцерських наметах чулась голосна розмова: "Готово" "бита" "тройка дана".-То офіцери розважали себе, граючи в што-са

ІХ.

В жовнірськiм наметі йшла тиха розмова:

От ти дивуєшся, що одному так, а другому инак! А воно так призначено. Чоловік родиться для чого? Ніхто не зна, один Бог. Умірає! Для чого? Ніхто не зна, один Бог. Здавалося-б, не варт родитися, щоб умірати! А виходить-так треба. У Бога, виходить, усе записано, всякому чоловікові - а чого жити, що йому мати і коли йому умірати, розпочав свою філософію Іващенко, лежачи в наметі, своїм шістьом товаришам.

- Ти чув таку казку.-коли хочеш розкажу!

- А-ну кажіть, кажіть, дядьку!

Колись, кажуть, давно, як людей було мало, та ще не прогнівили Бога, то він між ними жив.

Добре колись на світі жилось,-перебив Гавриш,-людей було мало, ні з ким було воювати; а тепер наплодилось їх стільки, що нема куди їх діти, бо тісно стає і на землю сутужно. От на війні виб'ють трохи - просторніше стане! Правду кажу, братця?

От краще помовчи трохи, хай дядько розкажуть. Цікаво. Кажіть, кажіть, дядьку! Гавриш, не перебивай. Твоє ззаду.

Так, кажу. оселився Господь поміж людьми, та й живе з св. Петром укупі. Переодягнуться старцями, щоб їх ніхто не пізнав, і

ходять придивлятися до людського життя. А то й дома сидять, та святих до себе дожидаються.

- Так, як ротний пітфебеля з рапортичкою!-не втерпів таки Гавриш.

- Та годі тобі! от...

- А святі до їх приходять, та про людське життя розказують. От раз їде св. Юрко до Бога на сірому коні в срібнім сідлі і з золотими стременами...

- Отой, що у вас на грудях!-заговорив таки Гавриш. Іващенко вже мав Георгієвський хрест.

ТЬфу! Бодай тобі заціпило, прости Господи!-вмішався Москальчук.

- Мовчу, мовчу, їй-Богу мовчу!

Сідло, кажу, під ним срібне, а стремена золоті. Їде собі по степу широкому та безкрайому, квітками завітчаному, а шовковою травою, як килимом, застеленому. Тоді не такі були степи, як тепер! Людей, кажу, було мало, то де-не-де там чоловік якийсь хаткою оселився. Їде св. Юрко - дивиться, чоловік косить. Здоров, чоловіче добрий!-Будь здоров і ти, козаче! Бачте св. Юрко верхи, то той чоловік собі й думав: ніхто як козак.-Боже поможи!-Спасибі! А куди Бог несе?-До Бога,-каже св. Юрко.-Та хто-ж такий?-питає.-Св. Юрко!-То заїдь же до мене та переночуй, а завтра й далі рушиш.-Заїхав св. Юрко до того чоловіка. Жінка наварила вечеряти, що там Бог дав. За вечерею чоловік той і каже:- Їдеш ти, угодниче, до Бога, розпитайся, як і з чого мені жити?-Добре, каже св. Юрко, розпитаю.-Полягали спать. Другого дня уранці попрощався св. Юрко, сідає на коня.-Так не забудеш, св. угодниче, про те, що я тебе прохав?-Ні, не забуду!-відказав св. Юрко.-Ой забудеш! У тебе стільки важного діла, що про мене й забудеш. Віддай мені одно стремено-на випадок, як забудеш про мене, сідатимеш на коня, глянеш, стремена нема, про мене й згадаєш!-Добре, каже, св. Юрко, візьми!

Одв'язав той чоловік золоте стремено, попрощався і св. Юрко поїхав.

Їхав він цілий день і ні одного чоловіка не побачив. Над вечір, коли сонечко почало вже червоніти, побачив св. Юрко великий гурт товару й овець отару. Підїхав розпитує:-Чий се товар і вівці?-Мої,-відказує чоловік.-Чи не можна-б у тебе, чоловіче, підночувати.-Чому ні, ночуй.-А де-ж твоя хата?-Отут зараз у яру.

- Ну й розказують же дядько Іващенко, сказати, краще ніж панамар святе письмо з книжки читає!-обізвався Гавриш.

- А тебе треба було прозвати краще Гавкишем! Ну, чого гавкаєш?-огризнувся з серцем Москальчук.

- От пішли вони удвох. Жінка назустріч вийшла, кланяється, запрошує. Розсідлав св. Юрко коня, поставив під повітку, підкинув сіна, ввійшов у хату. Сіли вечеряти і розбалакались.

- Куди ти, козаче їдеш?-питає той чоловік.

- До Бога,-відповідає св. Юрко.

- Та ти хто ж такий будеш?

- Св. Юрко.

- Так замов же там і за мене словечко.

- Та чого ж тобі бракує, чоловіче? Я бачу, ти живеш в достатку та ще й в яким! Гурт товару, овець отара. Чого-ж тобі ще?

- Так ото-ж про се я й хотів тебе прохати, щоб ти Богові сказав, що я всим доволен. У мене стільки всякого добра, що не знаю, куди й дівать; а Господь дає, та й дає! У мене корови по двоє телят водять! Вівці теж! А нас тільки двоє, я та жінка. Помремо-кому те все достанеться? Нехай би Господь половину у мене одібрав, та біднішим як я віддав!

- Добре,-каже св. Юрко,-скажу.

Другого дня поснідали. Поїхав св. Юрко. Їхав цілий день. Над вечір знов побачив чоловіка.

- Та се він буде цілий год їздити та чоловіків зустрічати, а ми все будем слухати! Краще будемо спати!

- Ну й спи, хто ж заважає?

- Та коли наче й спати хочеться, і цікаво, що там буде!

- Поздоровкався. І той запрошує його до себе на ніч. За вечерю розбалакались. Чоловік той, як довідався, що се св. Юрко їде до Бога, став його благати, щоб за нього попрохав. За що каже, не візьмусь-невдаха! Корова була, здохла. Купив кобилу, вовк лоша заїв. У мене, як сам, здоров, бачиш, дітей повнісенький запічок,-аж десятеро, а на плечах одним одна свитина, та й та в латках!

- Добре,-каже св. Юрко,-скажу.

Приїхав св. Юрко до Бога і розказує. Бог і каже:

Отому бідному перекажи,-є в нього кобила, і ту одніму! Є в нього драна свита-і ту здійму.

- За віщо?-пита св. Юрко.

- Так треба!

- Багатому скажи, має він чимало всякого добра - я ще дам удесятеро!

- За для чого-ж то?-аж здивувався св. Юрко.

- Так треба!

Уклонився св. Юрко Богові в ноги, та й вийшов. Тільки що хотів сідати на коня, зирк-стремена нема. Згадав св. Юрко й про третього, та швидче до Бога.-Прости, Боже, каже,-ще про одного забув спитати, що йому сказати?

- Скажи, каже Бог,-що в кого візьме або позичить, як будуть питати а чи правити, хай каже:-Не брав і незнаю! От з того йому хліб їсти.

- А се ж уже за-для чого, великий Боже?

- Так треба.

Поїхав св. Юрко тим же шляхом. Приїздить до найбіднішого, той косить і вогнище розіклав.-Ну, що казав Бог?-питає.

- Казав-маєш одну свиту, він і ту здійме! Той чоловік тоді косу на покіс, та за свитину, шусть її в огонь!-О ні! се вже чорта лисого, каже, я її краще сам спалю, ніж йому віддам!

Поїхав св. Юрко далі, приїздить до багатого. Розказує й йому божу волю.-Ну, що-ж, каже той, не мені його вчити, як звелить, хай так і буде.

Приїздить св. Юрко до третього, до того, що стремено у нього відв'язав.-Ну що, праведниче, Бог сказав?

- Так і так каже: що позичиш, або й так візьмеш у кого, кажи - не брав і не знаю.

- Добре, спасибі!-подякував той чоловік.

-То давай же, каже св. Юрко, лиш стремено, та я поїду далі.

- Яке стремено?-аж здивувався той.

- А те, що ти відв'язав, як я у тебе ночував!

Я й тебе, чоловіче, уперше бачу, не то що твоє стремено... Тоді св. Юрко...

Довго ще бубонів Іващенко, але я вже його не слухав. Тиха, ясна, чарівна ніч, з глибоким темно-блакитним небом, засіяним блискучими зорями, вкрила всю землю. Блідолиций місяць з високої високости дивився просто мені в вічі. Знов думка за думкою пролітали, одна одну доганяючи. Там далеко в рідній Україні також небо! Чи побачу я ще тебе, рідна земле? Чи заб'ється серце радістю, напившись рідного повітря, чи затуманиться око веселою сльозою, коли побачу вас, мої рідні, зелені вишневі садки! А чи засипле очі тут на чужині чужа земля?

Там матінка рідна день і ніч молиться та Господа благає, щоб вернув її сина. Та й не одна вона! Багацько їх звертається до Бога з благанням. Кому з них і яку відповідь дасть Бог?

Так треба!-промайнула у мене в голові розповіданка Іващенко.

Табор увесь уже спав, самі дневальні вештались на переднім реданті, куняючи на ходу. Заснув і я...

Х.

- Пашов, вилазь там, виходи!-гукав капраль в намети воякам, що так солодко заснули перед світом.

- Здіймать намети живо!

Вояки вмиль заворушились. На дворі почало світати. Табор увесь уже здався ко машиною купою, що хтось ногою розгорнув її і вона раптом висипала.

Намети здіймали, шинелі качали, ранці один одному підстебували... Через пів години ми вже виступили, залишивши жовті плями соломи на зеленому полі виноградника, які самі тільки й свідчили, що тут недавно стояв табор. Перед вечером нас привели до гір так званого Єленського проходу.

Тут треба сказати, що Балканські гори перерізують турецьку землю впоперек двома рядами. Великі гори зветься Великі Балкани, а другі менші-Малі Балкани. Сі два ряди гір тягнуться поруч і роз'єднані поміж себе великою долиною, яка зветься долиною Тунджі, бо по ній в'ється невеличка річка-Тунджа. З боку малих Балкан, себ-то з південної сторони Туреччини проходів багато і не важкі, бо гори самі по собі не високі. З боку-ж великих Балкан, себ-то з північної сторони проходів мало, а ще менше таких, через які легко перебіратися війську з обозами та з гарматою, бо самі по собі Великі Балкани - гори досить високі. Можливих проходів на нашому крилі з цього боку. де ми були. себ-то з північної сторони Туреччини, найкращих лічать чотирі: Варненський, Єленський, Травенський і Шибкинський. Про Софійський нічого не кажу, бо сей далеко від тих місць, де нам прийшлося тинятися. Він на правому нашому крилі, через нього йде Софійське шосе. Найкращий меж ними лічиться Варненський, на якому й стоїть турецька твердиня Варна. Другий після нього-Шибкинський. Травенський дуже поганий, бо крутий і увесь у бескетах, Єленський трохи кращий. От до цього проходу нас і привели. бо мали звістку, що турецьке військо підходить і турки щось загадують. Але тут ми тільки переночували, бо виявилось потім, що турецьке

військо, яке після переправ відійшло за Балкан, біля сього проходу тільки покрутилось. Через що воно тут з'являлось і куди воно так швидко поділось-виявилось опісля. Але в сьому проході була одна цікава і надзвичайна річ, з боку психольогії чоловіка; про неї я й хочу розказати.

Як я вже казав, ми тут ночували. Пробили зорю. Проспівали Отчєнаша, як і завжди. Полягали спати з приказом - завтра рано виступати назад. Я не міг заснути в наметі, бо дуже душно було чогось. Чи воно від духоти, чи від втоми, а не спалось. Було вже може годин десять. Ніч досить темна. Тиша. ніде ані чичирк. Коли отсе нараз з правого крила: Ура-а-а!! Ура-а-а!! Ура се, мов електрична течія, клубком покотилось по всьому сонному таборі і вмить уся бригада в шість тисяч горлянок залунала: Ура! Зважте, що се в темну ніч, негадано, несподівано, і в чім річ-невідомо; і тоді намалюйте собі мої почуття! У мене миттю пронєслось у голові: турки! Перерізали, знать, варту і влізли в середину сплячого табору. От коли накришать закришки і локшини! Я схопився. Надів пояс з набоями, взяв рушницю і хотів вилазити з куріня, але се не так легко було зробити, як здавалось. Ворітчатка куріня були такі низенькі, що инакше, як рачки, не пролізеш, а побіля самих ворітчаток топталось сотні ніг і чулась страшенна біганина. Наче одні тікають, а другі їх доганяють. Ура лунало все більше, та більше... Рушниці цокотіли так, наче рубались шаблями або фехтували багнетами. Що наважусь просунути голову крізь ворітчатка куріня - ноги топчуться. Думаю собі: роздавлять і затопчуть раніш, ніж стану на ноги. Ні, рішився, не пролізеш! Що буде, те й буде, зостанусь у куріні. І присів на коліно, щоб зручніше було стріляти, навів рушницю на двері жду. Думаю собі: коли полізе у двері, заколю багнетом. Коли другий, стрілятиму. У ворітчатка можна тільки пролізти, та й то по одному. Набій один у рушниці, а другий держу у руці на готові. Так пройшло хвилин може тридцять, але мені вони здавались годинами. Гвалт, брязкотня, тупотіння, біганина!!! "Смирно!" почувся голос командира полка, полковника Тяжельникова. Раптом все ущухло. - "Господа офіцери, ротні командири, по містам!" - вже зовсім хриплим від натуги голосом кричав командир. Всі офіцери кинулись до своїх рот. Розпитують очмарілих вояків, що повискакували з своїх наметів босі, в самих сорочках, похапали рушниці з козлів, вистроїлись і напівшалені дивились один на другого, немов питаючись: де-ж турки?..

- В чім річ?-питають.

- Не, можем знать, ваше благородіє.

- Чого ж ви кричали?

- Не можем знать, ваше благородіє.

Так і не допиталися, з чого воно сталось. Потім уже дознались, що одному воякові щось приснилось, і він з просоння крикнув "ура", а за ним уже всі.

Багацько потім розказували цікавих випадків, дуже смішних подробиць. Наприклад. В лазаретних фірах, які завжди їдуть за полками, спали лікарі й полковий піп. Коли почулося се страшене "ура", піп вискочив з фіри в самій білизні, і що духу поліз, як кіт, на дерево, що росло на щастя його біля фіри. Там заховався на самій вершині у вітях і сидів до світа нерухомо. Старший лікар теж вискочив з фіри слідом за попом і хотів теж лізти на дерево, але не зміг, бо піп видряпався вперед; тоді він ухопив мішок з вівсом, що стояв біля фіри і почав крутитися на місці, як дзига, та вертіти тим мішком по-біля себе, ніби відбивався від собак! Велике, кажуть, було сміховище. І се не те, що вигадка, сміху ради, а таки навсправжки було.

Другого дня увечері ми вернулись знов у старий свій табор під Лісковац, зробивши в два кінці 50 верст. Але не довго нам судилося тут простояти. Через день ми знов виступили в той страшний похід, який не зітреться з пам'яті до смерти у того, хто в нім брав участь. Сей похід звався форсований марш на Шибкинський перевал. Сей похід в 60 верст ми зробили в двадцять три години. Зважте, що се було в серпні місяці, коли в тих краях спека доходить до 30 градусів. В подробицях я про нього розкажу трошки згодом, а тепер, з дозволу читачів, зверну трошки вбік: розкажу про заміри трьох турецьких генералів, і тоді буде зразу відніше, чого ми вешталась під Єлену і чого так хутко поспішали на Шибкинський перевал. За історичну певність замірів турецьких генералів я не ручусь, бо писаних документів у руках не мав і не маю; але тоді така чутка ходила, а вона-ж не без підстави, та, крім того, воно до діла підходило як-раз.

Три турецькі генерали: Алі-Паша, Осман-Паша і Сулейман-Паша, погодившись між собою, написали плян війни: не пускати нас переправитися через Дунай, оскільки змоги. Але Дунай річка не мала, та й війська російського теж не жменька-(хоч, правду кажучи, нас спершу було жменька, бо ми були певні, що шапками турків закидаємо),-може де небудь таки переправляться, що, як ми бачили, й сталось. Заманити їх, себ-то російське військо ближ-

че до Балкан, яко мога далі від Дунаю. Тоді Осман-Паша з своїм військом в 40 тисяч повинен рушити по Софіївському шосе на Плевну. Заняти її, засівши і окопавшись-ждати. Сим робом він притягне багацько російського війська на праве крило і тим зменшить сили і пильнування на лівому крилі. Як тільки Осман-Паша займе Плевну, Сулейман-Паша з своїми 70 тисячами повинен рушити на Шибкинський перевал. Змести те військо, яке вартувати-ме там, і стати в спину тому російському війську, яке уже тим часом зтягнеться під Плевну своїм правим крилом тому, що буде під Варною своїм лівим крилом. Як тільки Сулейман-Паша дойде своєї мети, Алі-Паша з Варненської твердині рушить усім своїм військом, рознесе ліве крило російського війська, і враз із Сулейманом-Пашею, з'єднавши до купи сили, вдарять разом на Плевну. Осман-Паша тоді наляже з чола, а вони вдвох у спину і поженуть усе військо, як овець, до Дунаю, де й потоплять: бо не легко буде переправлятися під тиском такої страшеної сили.

Так, кажу, на папері, писалось, та не так воно на ділі склалось. Осман-Паша діло своє зробив. Він, як той вітер, налетів несподівано на Плевну і роздавив наші полки в мстлох. Архангелогородському полку 5-ої дивізії більш усіх досталось. Розвіявши наші полки, він засів у Плевні, окопався і ждав. Ми почали тоді стягати до Плевни всі сили. В той час, як Осман-Паша хмарою посував своє військо по Софіївському шосе під Плевну, наш генерал Гурко з невеличким військом, скомпонованим із стрілкових батальйонів, болгарських дружин та невеликою гарматою, так званим летючим відділом, пройшов Балкани, здається, через Ханкіайський перевал, і пройшов аж за малі Балкани в саме серце Туреччини. Тут неждано натикається він на 70 тисяч Сулеймановського війська, яке йшло, щоб зайняти Шибкинський перевал. Як бачите сами нерівні сили, що й казати! Прийшлося відступати. Сулейман наступає, генерал Гурко бачить, що непереливки, відступати. Нарешті генерал Гурко зупиняється під Ескі-Загрою і Ені-Загрою, буцім рішив помірятись силами. Сулейман-Паша і собі став. На дворі вечір. Думає, завтра батава. Стемніло. Тоді генерал Гурко розкидав по полю скільки змога більше багаття, щоб здався здалека більшим табор; зоставив дві болгарські дружини здержувати натиск Сулеймана-Паші, а сам із своїм військом швидко рушив уночі через малі Балкани назад. Маючи на увазі, що ті дві дружини, які він зоставив, Сулейман-Паша на ранок роздавить вмить, як мух, генерал Гурко рішив пройти назад великі

Балкани через Травенський проход; хоч він і незручний, але що робити, він найближчий у сім місці. І перейшов, хоч прийшлося покидати у бескеття всі гармати, бо тягти на гору ніколи та й несила по таких бескетах. Тим часом під Ескі-Загрою на ранок піднялась битва і обидві болгарські дружини з славою полягли на полі до одного. Сулейман-Паша, побачивши, що генерал Гурко його ошукав, погнався вслід за ним. Маючи на увазі, що той повинен переходити великі Балкани не инакше, як через Єленський перевал, туди й рушив. Але, як бачимо, і тут йому невдача. Передові частини його війська підійшли до перевалу - бачуть: нема! Виходить, успів перейти. І покрутившись тут, він вернувся назад і долиною Тунджі рушив на Шибкинський перевал. От через що нас водили під Єленський перевал, а вернувшись, через день хутко повели на Шибку.

Тепер вернусь назад і, як що не обридло читати, розкажу: як з'умію, в подробицях страшний Шибкинський форсований марш і чотироденну батаву з Сулейманом-Пашею. Не знаю тільки, чи з'умію хоч близько підійти під дійсність.

Той, хто писав Слово о полку Ігоря, коли приходилось малювати малюнки надзвичайними барвами, звертався за ними до Віщого Бояна. А я не поет, то вже ласки прошу, вибачте, коли не знайду барв, якими достойно було-б змалювати сей марш і Шибкинські бої. Почну так; як народ починає свої думи:

То-ж не грім в степу горгоче, то-ж не
хмара світ закрила,

Ой, то-ж турків страшна сила нас на
Шибці обступила.

Семого серпня 1877 року, як грім несподівано серед ясного неба б'є на одиноку вербу, що стоїть над шляхом так турецький генерал Сулейман-Паша своїми силами вдарив на два полки 9-ої дивізії, Брянський і Орловський, що вартували Шибкинський перевал. А ми, себ-то наша бригада 14-ої дивізії. Подольський і Житомирський полк, та стрілкові батальйони 14, 15, 16,-поспішали їм на підмогу.

Нас розбудили несподівано о третій годині ночі і спішно повели. Поки сонце спало, а ніч була холодна, ми йшли досить шпарко. Верстов 10 пройшли не дуже втомившись, хоч чуби нагріли. Нас зупинили на кілька хвилин відпочити, аби трохи дух перевести, і знов погнали далі. Аж ось і сонечко встало, а з ним і наше горенько настало. Шлях пішов щілиною помежи високими гора-

ми. Праворуч шляху глибоке бескеття. де на дні гурчав гірський струмок. З обох боків високі гори, немов два величезні кам'яні мури здавлювали нас у лещатах. Військова кольона розіслалась по шляху версти на дві, немов величезний сувій сірого полотна. Вітер не дихне. Сонце піднімалось все вище та вище, та обливало нас все дужче та дужче своїм гарячим, як окріп, промінням. Курява стоїть стовпом і лізе в ніс, у горло. Дихати нічим. Шлях вузький. З одного боку провалля, а з другого кам'яна стінка гір. Приходиться іти плече з плечем. Сонце стоїть над самою головою і варить зверху. Вояки, йдучи поруч, парять один другого з боків. Гарячий, як вогонь, камінь палить знизу ноги, піт заливає очі і чуєш, як капає з халяви... Вояки почали відставати і як їх не підганяють дижурні та днювальні-нічого не вдіють.

- Ну й женуть. бодай їм добра не було!-мурчав Москальчук.-Се-ж божестьке наказаніє. Хоч би-ж з годину дали відсапнуть. Вже прямо дихать нічим. Що то нема настоящего начальства.

- Коли-б сам Драгомир був-сього б не було!

- Та хіба його нема з нами?

- А вже-ж нема. Як би, кажу, був, так би не нівечили людей.

- Ой, братця, погано!-важко дихаючи, блідий, як крейда, промовив Бойко.

- Що тобі, братіку?-спитав спочуваючим голосом Гавриш, сам червоний, як печений рак. Жили йому на шиї напружились і здавалось-от-от тріснуть і звідтіль дзюрком поллеться кров.

Погано, зовсім погано! Здається, упаду. Щось у голові макітриться і в очах то червоні, то зелені плями. Дай хоч вийти на бік!-ледве промовляв Бойко. Не встигли пропустити його, як він захитався і впав лицем униз. Підійшов ротний хвершал, розстібнув ранець, скинув з плечей шинелю, полотнище палатки, пояс. Помацав за руку... і безнадійно махнув рукою.-Бойко був мертвий.

Знать, доти будуть гнати, поки всі не попадаємо, та не повміраємо!-промовив нарешті Іващенко, що йшов досі, зігнувшись мовчки.

Як що Драгомир не набіжить, пропадемо всі,-відповів Гавриш.

Вояки все частіш та частіш почали падати. Де-котрі падаючи вмірвали, а де-які божеволіли. Кричали не своїм голосом і билися на землі, немов би прилучалася чорна болість. То був соняшний удар.

Тр-р-р-р!.. Затуркотів барабан ззаду кольони.

- Стій!-скомандував ротний.

- Здравія желаєм, ваше превосходительство!-почулось десь далеко ззаду нашої роти.

- О, чи не Драгомира Бог приніс?-загомніли поміж себе тихо вояки, підштовхуючи ранці руками вгору, та обтираючи рукавами пилом припале лице, з якого дзюрком біг піт. Здоровкання все наближалось та наближалось, нарешті з'явився і сам генерал Драгомир із штабом. Кінь під ним весь мокрий і з рота клубами падала піна.

- Здорові, молодці!-весело привітався він до нас.

- Здравія желаєм, ваше превосходительство!-з усього останнього духу грякнули вояки.

- Молодцями люди йдуть! Спасибі, братці!

- Раді стараться, ваше превосходительство!

- Дать людям відпочити! Душно сьогодні!

- От бач, що то тямущий чоловік, зна, що треба відпочити!-промовив червоний Гавриш, лежачи вже до гори черевом і піднявши ноги вгору, щоб хоч трохи відплила кров. Поскидять би ранці, ще було-б краще!-пропонував далі свої бажання Гавриш.

Здоровкання все дальшало та дальшало, нарешті замовкло. Прошло ще може хвилин 10-15 і барабан знов затуркотів-підеш!

- От знов! Не вспів Драгомир проїхати, як знов женуть!-сердито буркотіли піднімаючись вояки. Музика заграла марш. Кольона знов рушила. Сонце стояло в обідню пору і немов хотіло всіх нас спалити. Ми переходили болгарське село Драново. На вулицю висипали з усіх хат болгари і повиставляли коновки з вином.

- Да піє братушка вінка малко!-припрошували вони вояків; хоч праця була даремна, вояки вже смоктали, як п'явки.

- Не відставать там! Пішов в ряди!-гукали фельдфебелі. І вояки, насмоктавшись вінка, підтюпцем, доганяли свої ряди, підштовхуючи набігу ранці вгору.

- Слухай-но, братушка! Чи далеко ще до тієї Шибки, бодай вона тобі завалилась!-спитав, смокчучи вино, Гавриш болгарина, що припрошував його до коновки.

- А, ц-ц-ц!-приклавши великий палець нігтем до зубів, процмавав болгарин.

- Далеко, братушка!

- Щоб ти здох!-подякував за вино Гавриш болгарина, а той не розуміючи, прийняв справді лайку Гавришеву за подяку і кланявся, усміхаючись люб'язно, та прикладав руку до лоба.

Ще година-друга ходу і вояки почали знову падати, як мухи в гарячий борщ. Почувся барабан уже спереду.-Стій! Стій! Стій!- знов команда. Стали і, важко дихаючи, поспирались на рушниці. Генерал Драгомир проїздив по рядах.

- Спасибі, братці! молодцями йдуть!
- Раді старатися, ваше превосходительство!
- Дати відпочити людям, душновато! Составить.
- Со-став! Ранці далой!-почулась давно бажана команда.

Слава тобі Господи, привал!-зраділи вояки, як діти бубликові, що батько з ярмарку від зайця привіз. Рушниці в козла. Ранці об землю, і почали викручувати мундири, що наскрізь пройшли потом, немов їх мочили, як коноплі в воді.

- Чи довго-ж то відпочиватимем? Малий чи великий привал?- розпитувались один в одного вояки, сами собі не довіряючи.

Звісно, великий!-запевняв Іващенко.-Ранці скинули, ну й обідать будем.

Під'їхали кухні, почали розташовуватися. Закуріло під казанами: справді велено варити обід. Вояки розкошували, лежачи покотом на сонці в самих сорочках і гультиках. Мундири і штани сушилися на рушницях. Де хто роззутий, а хто й так, ждучи смачного борщу, позадирали ноги в гору, щоб хоч трохи відлила кров. А де-які вже смачно хропли, засунувши голову під розіпнуті на багнетах мундири та штани. По дорозі від Шибки пролетів вітром козак. З коня вода дзюрком бігла, а сам він увесь у пилу. мов мара.

Отсе, братця, будем зараз рушуть!-промовив зітхнувши Іващенко.

- От тобі й раз! А борщ?-не згожувався Гавриш.

- Сухарь розмочиш, от і борщ!-усміхнувся гірко Іващенко і почав надівати чоботи і штани. Іващенко сказав правду.-Не пройшло й десяти хвилин з того часу, як пробіг козак, барабан затуркотів-підеш!

Табор закомашнився.

- Фельдфебель! гукнув ротний.

- Я, ваше благородіє!

Безкоровайний хутко підбіг до ротного.

- Борщ вилити, а м'ясо роздати на руки людям.

- Так што, ваше благородіє, м'ясо ще зовсім сире!

- Ну, так що-ж, що сире? Присолять і з сухарями ззідять.

- Слухаю, ваше благородіє.

- Швидче одягаться!-гукнув командир.

Скоро увесь табор, що за хвилинку так нетерпуче вабив себе надією попоїсти смачного борщу та каші, міряв знов ногами гарячий, як вогонь, кам'яний шлях, та ремигав ідучи сире м'ясо, заїдаючи його твердим, як залізо, цвілим сухарем. Сонце котилося все нижче та нижче, а ми все йшли та йшли!!...

Спека потрошку хоч і спадала, але потомлені і голодні, як вовки, вояки відставали все більше. Перед вечером ми підійшли до Габрова (болгарське невеличке місто); відціль до мети нашого скаженого походу 15 верст. Тут знов нас зупинили. Але не встигли ми гаразд і відсапнути, як знов побачили козака, що птицею пролетів повз нас.

- Ні, братця, знать, відпочинем уже як стій на тім світі!-промовив журливо Іващенко.

Барабан затуркотів: підеш!

- Ранці долой! Шинелі долой! Відв'язать чоботи й манєрки від ранців і взять з собою!-наказував ротний фельдфебелю.

- Слухаю, ваше благородіє!

На дворі вечоріло. Ми покидали ранці, шинелі, поприв'язували манєрки і чоботи до торб із сухарями і рушили. Незабаром з'явився генерал Драгомир і хутко проскакав вперед. Сонце сіло. Від гір потягло вохкою прохолодою. Іти було далеко легше, хоч підпарені за день підошви ніг щеміли і боліли, мов печені. Шлях пішов усе вгору та вгору. Від нагрітих денною спекою гірських нетрів та бескетів - клубком викочувався вохкий туман і закутав в білий серпанок вершини гір. Місяць почав викидати з-за високих вершин своє бліде проміння. Ми вже пройшли верст з шість і на шляху зустріли лазаретні фіри, повні ранених. Важко поранені лежали в фірах і стогнали; поранені легше, з перев'язаними головами, руками, ногами, йшли пішки.

А що там робиться?-питали де-хто з вояків блідих, з кривавими плямами на білих перев'язках ранених.

- Ой, поспішайте, братця, поспішайте, яко мога! Погано, дуже погано! Навряд, чи й поспієте. Турки обсіли наших як галич.

- Не відставайте там! Пішов в ряди!-гримнув ротний. Вояки, похиливши голови, немов тяжким каменем пригнічені, пройшли повз лазаретні фіри.

Гур-гур-р-р!-почувся десь далеко гарматний постріл і луною розкотився по гірських щілинах.

Господи помилуй, Господи помилуй!-шепотіли ідучи вояки. Не встигла замовкнути луна від першого пострілу, що лоскотала

ще де-які щілини гір, як почулося ще кілька, підряд одна за одною. Генерал Драгомир припав коню на гриву і як стріла полетів вперед із штабом. Кольона тихо наближалась. Об одинадцятій годині уночі ми підійшли до самого крутого підйому. Тут шлях круто повертає ліворуч на гору. Звідси до гори св. Миколи, де вже другий день орловці та брянці одбиваються від тиску військ Сулеймана-Паші, лічать 9 верст. Тут стояли дві сотні козаків. Генерал Драгомир звелів ротам стрілкових батальйонів, що йшли впереді нашої кольони і прийшли раніш нас, сідати на козачих коней. Стрільки посідали на коней ззаду козаків і козаки погналі скільки сили коңей на гору. Таким робом цілий 16-ий стрілковий батальйон, підвезений на конях, зав'язав з турками батаву і вони мусіли покинути шлях, що вже були заняли, відрізуючи зовсім орловцям і брянцям змогу відступати. Тим часом наша кольона рачки вилазила на круті узбіччя навпростець. О другій годині вночі 10-го серпня ми вилізли на позицію. Тут нараз місяць затемнивсь і досі ясна ніч зробилась темною, хоч око виколи. То було затемнення місяця з одного боку і погана приміта для турків. Постріли замовкли. І хоч команда була тільки: стій!-одначе всі вояки лягли в ряд, як ті снопи, що позношено їх у копи класти. Я не стямивсь, як і заснув.

Прокинувся я від невимовного болю в лівім боці. Гострий камінь, на який я до знемоги стомлений ліг, врізався мені в бік і бік болів нестерпуче. На дворі світало. Білі, вохкі хмари, що спочивали на горах і закутували їх своїм білим серпанком, холодною вохкістю своєю проймали все тіло наскрізь. Вояки від холоду почали прокидатися один по одному і цокотіли зубами. Далеко десь ззаду нас чулись погуки. То на лямках вояки дотягали гармати, над якими працювали всю всю ніч. Незабаром червона смуга першого соняшного проміння прорвалася із-за найвищої гори і прорізала наскрізь густі сині хмари своїм теплом. Хмари почали танути. І чим більшало і тепліло соняшне проміння, тим хмари рідшали і вже здавались прозорою кісеєю, облямованою штучно гаптованими коронками. Нарешті величезне червоне соняшне коло викотилося з-за високої гори, що раніш пропускала тільки одиначне його проміння; примусило хмари скинути з гір свій білий серпанок і золотистим світлом своїм залило ввесь краєвид. Тільки де-не-де в глибоких щілинах, куди ще не досягнуло животворне проміння його, хмари спокійно ще спали.

Але тільки що з'явилось сонце, щоб зогріти і порадувати землю, як попереду нас у густому лісі, що мов зеленою шапкою покривав усі маківки гір, почали вискакувати білі димки і почулося цокання пострілів. Здалеку сі білі димки вискакуючи то там, то сям, робили вражіння ніби на курявім шляху діти гралися, підкидаючи вгору пил, а цокання пострілів було мов лускотня горіхів. Здалеку картина дуже красна; особливо коли постріли зацокотять швидко, швидко один за другим, то здається, ніби хтось ходить по насипаних на помості горіхах, а вони луцаться. Я так задивився на сю картину, що навіть забув, де я!..

- В ружьо!-почулось. Ся команда зразу привела мене до почуття. Я схопився, озирнувся навколо себе. Всі вже стояли на ногах. Полк наш вистроївся праворуч шляху, на майдані, засіяному гострим камінням і порослому корчами глоду та терну. Тріскотня пострілів все більшала. І увесь ліс курився димом. Гуркнула гармата одна, друга, третя. Гори залунали. З наших шанців блиснув огонь. Вилетів здоровенний бублик диму і закрутився в повітрі. Гуркнув постріл.

- О, і наша тітка плюнула турецькій в вічі!-жартував тихо Гавриш, стоячи в рядах.-Чи доплюне ж? Далеченько!

Всі шанці задимилися. Гуркнуло рядом кілька гармат. До нас підїхав генерал Драгомир. Наш полковник і всі батальйонні рушили до нього. Через недовгий час усі батальйонні вернулись до своїх місць і стали відомі всі розпорядки.

Третій батальйон житомирського полку повинен був іти в обхід лівому турецькому крилу. Другий, себ то наш батальйон, з чола на підмогу брянцям. Перший в запас нашому батальйонові і лівому нашому крилу. Через хвилину почалась команда батальйонних: Руж'я вольно! І третій батальйон, маючи в голові проводирів болгар, круто повернув лівим плечем і по узбіччю гори почав спускатися в долину манівцем на Зелене Древо (болгарське село в горах). Не пройшло десяти хвилин, як він зник з очей, немов потону в морі зелених, густих корчів.

Ми рушили просто туди, де вже зранку підїмалась курява, чулась лускотня горіхів та сварились баби сусідки, плюючи одна другій в вічі гранатами. Не успіли ми з'явитися на шляху, як турки почали нас посипати кулями, як на новий рік житом, пшеницею та всякою пашницею. Прийшло звернути на бік. Нас повели корчами, ліворуч шляху, навпростець. Генерал Драгомир, з ним австрійський воєнний агент, і з ад'ютантами та ординарцями

пішли в окоп. Пройшло може хвилин п'ять з того часу, як вони увійшли в шанці-раптом мов електрична іскра пробігла по всьому батальйону вістка: генерала Драгомира убито.-Носилки, носилки! давай швидче!-гукали з шанців. Санітари з носилками кинулись бігом.

- Аж ось коли пропали, то вже певне, що пропали!- зашепотіли поміж собою вояки.-Такого вже не буде другого - згоджувались другі, похитуючи журливо головами.

Небавом на шляху, по-над краєм якого ми лежали, з'явилися санітари з ношами на плечах. На ношах лежав обпіраючись на лікоть, генерал Драгомир. Він був живий, але блідий, бо поранений кулею в кісточку ноги. Всі вояки з великим жалем і з очима повними сліз дивилися на свого любимого генерала. А мені, не знаю через що, промайнули в голові вірші:

Не біл барабан перед смутним полком,
Когда ми вождя хоронілі.

.....

Його несли по рядах і він рівним, твердим голосом держав промову.

Братці! я поранений. Через те не можу вас вести до слави, але я спокійний, бо певен, що ви розправитеся з турком по-молодецьки і підтримаєте славу 14-ої дивізії, що покрила вже себе лаврами весвітніми на переправі через Дунай!

- Постараємся, ваше превосходительство!-гукнули справді від щирого серця вояки у відповідь своєму любимцеві і гуком покрили остатні слова генерала. Його пронесли. Підійшов корпусний генерал Радецький і звелів рушати. Ми вийшли з корчів і стали переходити шлях. Шлях зовсім голий і через те туркам нас видно було, як на долоні.

Як тільки показалаь головна рота, вони засипали нас кулями, як горохом.

- Бігом!-почулась команда. Ми що духу побігли в долину. По дорозі всяк час натикались на вбитих турків, яких чимало лежало в корчах. То були свідки вчорашньої Сулеймановської атаки на гору св. Миколи. Ми перебігли долину і вскочили в густий, високий, темний ліс. Цілий день сей ми не ївши й не пивши лазили по лісі, підбіраючись до турецьких високостей. Турки відступили і віддали нам першу позицію.

Настала ніч, тиха та зоряна, але досить холодна й вохка. Замовкло все надокола. Смерть, утомившись цілий день носити без-

винні людські душі до божого раю, лягла відпочити, щоб набратися більше сили на завтрашню тяжку працю. І все заснуло. І сонце і земля, навіть невсипущий шепітливий лист на дереві, і той заснув, бо не шелестить. Тільки ми не спали, пильнуючи, та блідолиций місяць, нам присвічуючи. Зорі мигтіли, наче силкувались зігнати віями настирливу сльозу з своїх ясних очей. Ми поздіймали з убитих брянців і орловців шинелі і повкривавшись ними, лежали мовчки внизу високої гори. На вершині її турки працювали над окопом. Ніч тиха, тиха та ясна. В лісі ні шерехне, і нам чутко, як турки б'ють копаницями землю та тихо гомонять.

- Чуєте, чуєте!-зашепотів Гавриш, торкаючи мене рукою.-Ото будують окопи!

- А иди-ка сюда, приятель!-гукнув з гори хтось по російськи.-Чего ж не йдьош? Починай помагати!...-Від несподіванки у мене волосся на голові заходило.

-Чули?-шепотів Гавриш.-По-московськи уміють говорити! От так штука!

Турецькі копаниці стукотіли на горі до півночі. Нарешті затихли. Я оперся спиною на тіло убитого турчина, що за день рознесло як гору і, здається, задрімав. Кажу, здається, бо в голові моїй була ще більша пустка, ніж у животі, в якому вже другий день, крім сухаря та води, нічого не було. А сьогодні навіть і води не пили, бо не було де взяти.

XI.

Коли я розплющив очі, на дворі сіріло, холод пробігав по всіх жилах. не вважаючи на шинелю, що я зняв з убитого брянця. Брянець видко був невеличкого росту, через те шинеля його була мені по коліна. Серед чистого, як роса, повітря відкілясь потягло важким смородом. Я піднявся на ноги, щоб хоч трохи розігнути задубілі коліна, і тільки тоді догадався, звідкіля той сморід: бідний мертвий турчин, пригрітий моєю спиною, виявляв мені мовчки свою подяку.

Вояки ворушились у рядах, як сіра черва в зогнилій рані, і знизували плечима від холоду. На дворі побіліло. Лист на дереві прокинувся і почав між собою таємничу журливу листову розмову і заплакав росою. Смерть відпочила від учорашньої знемоги і вийшла знов на роботу. Гуркнула гармата одна, друга, третя, зацокотіли постріли по лісі. Пішла колотнеча. Цілого пів дня ми пробували збити турків з тих окопів - не піддаються. В обідню пору ми полізли на гору. Вояки котились під турецькими кулями вниз, як

груші, але нарешті ми таки долізли до середини гори. Турки несподівано покинули окопи. Чого вони раптом так покинули свої окопи, виявилось опісля. Третій батальйон нашого полку, що в перший день генерал Драгомир послав в обход лівому турецькому крилу, неждано з'явився. Ліс густий. Не розбереш, скільки там того війська. Турки бачучи, що їх обходять, відійшли назад, покинувши нам свої окопи.

- Ура-а! Ура-а!-залунало по всьому узбіччю гори і, як миші з степу в ожеред, вскочили ми в окопи. Ні душі! Наче тут ніколи нікого й не було, як би не бляшані ящики з набоями та смертельно поранений турчин, що на наших очах доходив піднімаючи груди та страшно блимаючи очима. З роду-віку не повірив би, що за годину звідціль сипались на наші голови градом кулі. Наші гармати вмить утихли.

Не даремне кажуть: "Голод не свій брат" Отже й правда. Голодні, як вовки, вояки найперше всього кинулись нишпорити, чи нема чого попоїсти. Смерть відійшла трохи далі; а через те живі про живе й думають. І справді, невідомо де, знайшлись турецькі галети, сир качковал і почалось уминання на увесь рот, щоб заспокоїти, живіт, що вже занадто сердився і частенько гурчав, нагадуючи, що пора й про нього подумати. Барабанщик одною рукою б'є в барабан, а другою запихає в рот тверду, як загартована криця, турецьку галету.

Офіцерів майже всіх вибили з строю, через те командує той, хто сміливіший, і його слухають. Вояки стали й не знають, що робити далі.

- Ну, чого ж стали? Рушай вперед!-гукав уже Гавриш, за місто начальства.-Барабанщик, бий атаку!

Барабанщик хутко з натугою проковтнув розжований кусок галети і, держучи останній в зубах, забив атаку. Ми лавою рушили по лісі, невгамовно кричучи: Ура!

Стріляйте! стріляйте! он-но-но, поперед вас у корчах!-гукав мені Гавриш.

Я хутко повернув голову в той бік, куди показував Гавриш, і побачив у гущавині низеньких корчів красивого, чорнявого, з невеличкою гострою борідкою турчина, що втікав по узбіччю гори. Він біг корчами ступнів 60-70 поперед мене. Я зупинився, приклав рушницю, але від швидкої ходи груди важко дихали і рушниця ходила ходором. Постріл грякнув, а турчин як біг, так і біжить, все далі та далі від мене. Промазав. Я швидко відбив долонею затвір,

але затвір відчинився, а пуста гільза сидить, не вилазить. Екстрактор не бере. А турчин усе далі. Тьфу! бодай тобі добра не було, клята люшня!-аж вилаявся я, біжучи вслід за турчином. Нарешті, бачучи, що нічого не вдію, вийняв шомпол, вибив гильзу, засунув набій і почав ловити турчина на мушку. Але він уже успів пірнути у вищі кущі і, хоч я й стрельнув на нього, одначе праця, здається, була даремна. Вояки все підбували та підбували, тільки розсипані в ланцюг, а цілої частини, щоб у кучнім строю, не було. Наші гармати і турецькі замовкли. Ліс почав рідшати і попереду на чистому голому полі ми побачили турецькі шанці. Вони дивилися на нас дванадцятьма своїми гарматними очима, але в них було так тихо, що здавалось, там все вимерло. То був так званий дванадцятиочник. Ми зупинилися в лісі і ждали, що скажуть робити далі. Скоро прийшла чутка, що волинці, давно очікувані, йдуть нам на підмогу. Ланцюг нашого третього батальйону, що пішов в обхід, з'єднався з нашим. Небавом справді дві роти волинців, задихавшись від тяжкого з гори на гору шляху, підійшли до нас. Замість перебитих та поранених офіцерів, прислали кілька чоловік з першого нашого батальйону, що зоставалися в запасі й на варті лівого нашого крила. Військовий уряд, зібравшись в коло, радився, що робити далі. Чи брати дванадцятиочник, чи ні? Рішили брати. Скоро увесь ланцюг з двома волинськими ротами вийшов з ліса на чисте поле. В турецьких шанцях було так тихо, що здавалось, турки покинули їх. Ми підійшли до них ступнів на триста. Барабани забили атаку, суремки засурмили! Коли се враз усі дванадцять очей задимились і дванадцять гармат гуркнуло разом, сипнувши нам у вічі картечю. Тепер намалюйте собі, що сталося з нами. Все поле вкрилося вояцьким трупом. Не успіли ми прийти до розуму, як знов других дванадцять гостинців картечі. Як розпуджена вовками величезна отара овець очмаріла кидається осліп з кручі сторч головою, так усе, що ще осталось живого в нас, кинулось урозтіч скільки духу, тікаючи хто куди. В ту-ж мить з шанців, як сарана, хмарою висипали турки і опосіли нас, як мед мухи. Звичайно, я не можу намалювати вам усіх подробиць цієї страшної бійні, бо й сам я, себе не пам'ятаючи і ніг під собою не чуючи, утік за всіма. Турки гнались за нами по п'ятах і здавалось, ніби вони сидять у тебе на спині. Опам'ятався я, коли вскочили ми знову в ліс.

- Стій, стій!.. Одстрелюйся!-кричали офіцери, перепиняючи очмарілих вояків.

- Стій, кажу! Стрільці відстрелюйся!-до охрипу кричали де які офіцери, бігаючи навперейми воякам та розставляючи руки, щоб зупинити і привести до почуття безтямних, ошалілих від страху людей. Вояки пригинались і по-під руки пролазили втікаючи. Стрільці раніш прийшли до почуття і почали відстрелюватися, але турки наслідують так, що більше разу не встигли стрельнути.

- Стій, кажу!-хрипів один офіцер із револьвером у руці купі вояків, що бігла повз нього. Вояки не слухали, а швидче від ляку не чули...

- Стій же, кажу, чортові душі, стрілять буду!-Один вояк пригнувся і хотів проскочити. Офіцер стрельнув - вояк упав. Всі стали.

- Одстрелюйся-кажу!

Сяк-так вояки прийшли до почуття. Почались густіші постріли. Турки зупинились і посипали на нас кулями.

Тим часом офіцери почали збирати розпуджених людей у свої роти. Ми, стрільці, під пострілами турків відходили ступінь за ступнем назад, відстрелюючись. Я зупинився біля величезного конару обіймищ у три і почав стріляти, вибиваючи шомполом гільзи, бо як уже казав, екстрактор не бере. Вистрелю, і сховаюсь за конара. поки виб'ю гільзу. А турецькі кулі тільки дзижчать. Стоючи в такім безпечнім, як мені тоді здавалось, місці, сам не знаю, як воно так сталось, що я й забув, що треба відходити. Скрізь постріли, думаю собі-наші стріляють, і байдуже. Коли гульк поперед себе, аж турки так наблизилісь, що я вже бачу їх обличчя. Повернувся, глянув назад себе: Боже-ж мій! нікого з наших нема. А турки вже забігають мене. Ну, думаю, аж ось коли пропав, як собака в ярмарку. На Бога та на свої прудкі ноги тільки й надія. І насунувши кепі глибше на голову, бо волосся почало підніматися догори, нагнув голову межі плечі і скільки сили стало - пустився тікати. Стрибаю, як дика коза, утікаючи від гончих. Чи довго я біг, не скажу. Пам'ятаю тільки, що турецькі кулі літали над моєю головою, як бджолиний рій. Біжу - дивлюсь, як раз насупроти мене впоперек лежить зрубаний здоровенний гіллястий конар. А тут уже й духу немає! Куди його оббігати. коли за спиною. навіть у самій сорочці, чую, сидить смерть. Господи поможи!-подумав я і, напруживши всі останні, які були, сили, як птиця перелетів за вал. Спіткнувся на сук і вдарив носом у землю...

- Рота, плі!-почув я хутко піднімаючись і, як шалений, оглядаючись на всі боки.

Рота гуркнула разом. То був клаптик другої стрілкової роти, що засів під командою підпоручика Вольського в засіці і давно держав рушниці на поготові, щоб привітати турецький ланцюг такою-ж шанною, як вони привітали нас із своїх шанців; але попереду був свій, себ-то я дурний, а через те ждали, чим скінчиться - чи мене вб'ють? чи я втечу? І хоч кажуть, що дурнів і в церкві б'ють, а мене на сей раз Господь помилував, якимось утік.

-Рота плі!-почув я ще раз, обтираючи з лиця кров змішану з землею і протираючи очі. Рота гуркнула ще раз. Турецький ланцюг зупинився і, поховавшись за деревами, посипав по засіці кулями. Турків підбувало все більше та більше, немов би їх із мішка сипало. Держатися довше в сім місці не було змоги. Ми почали обережно відходити. Наші гармати знов загуркотіли. Відходячи, ми дійшли до того турецького окопу, який узяли в обідню пору, і засіли. Вечір наближався. В лісі почало темніти. Скоро настала й ніч. Цілісеньку ніч турецькі сурми те й робили, що сурмили нам наш одбій, а собі атаку, але ми всі і все, що зосталося ще живого, збились до гурту і відстрелювались, що-хвилини гуркаючи в відповідь турецьким сурмам разом. Генерал Радецький, чуючи таку страшенну гуркотню, прислав нам на в'ючних конях набоїв.

Так, не заплющуючи очей, просиділи до півночі, що-хвилини держучи рушниці з набоями на поготові. З півночі турецькі сурми змовкли. Ніч була дуже темна, бо як на те, все небо заволокло густими чорними хмарами. Тихо, напруживши вуха і вирячивши очі в чорну далину ночі, ми сиділи один біля другого нерухомо. Кожний тріск сучка в лісі здавався нам пострілом. Все замовкло і вгамувалось, тільки пустий живіт невгамовно гурчав і нагадував, що вже третій день йому не давали ніякої праці, крім десятка сухарів, що ненароком якимось попали до нього в гості. В роті пересохло. На губах смага, бо з самого ранку води ніхто не пив і рісочки. Я зірвав листок з дерева і почав жувати, аби тим як-будь хоч слину викликати. Але дарма праці, слини не було. Я з серцем викинув терпкий листок із рота.

- Як би хто дав води хоч на раз ковтнути, то, здається, дав би половину носа собі відтяти!-прошепотів Гавриш, звертаючись до Іващенко.

- Еге, їв би я, тату, мед!-відповів той тихо, важко зітхнувши.

На дворі почало розвиднятися. Я глянув униз. Ми сиділи навколо гострої гори. Всі долини були немов закидані снігом, а з під нього стреміло зелене верхів'я високих чинарів. Мені здавалось,

що земля, засоромившись своїх учинків, закрила своє лице від божих очей. Але гармати знов перервали мої думки і нагадали дійсність. Почулась знов тріскотня пострілів і почалася знов нікому не потрібна, але тяжка богопротивна праця. Настав третій день бою. Цілий день ми то збивали турків, то знов відходили, бо не було змоги держатися. Де-які вояки ледве ноги волочили. Нарешті дійшло до того, що турки в одному місці так нас придавили, що нам відступаючи приходилось відбиватися камінням!! Але я бачу, що читач на сьому місці прикро усміхнувся і промовив про себе: "Ну, се вже забрехавсь добродій" Особливо військові сьому віри не піймуть. Запевняю ж їх, що мирні маневри не те, що справжній бій. Перш усього на маневрах ні в кого в рушниці нема куль, а вдруге вставляти набій спокійно, не ждучи від ворога кулі, чи кожну хвилину почувати, що от-от попаде й тебе, а твоя рушниця гільзи не викидає і треба орудувати шомполом. Крім того, ми зійшлись так близько, що тільки зосталось штикам дати волю, але ланцюг в одиночку на штики не кидати і через те, як ми на них, так вони на нас шпурляли камінням. Сам я кидав у турчина камінем, який бажаючи попасти каменем мене, попав одному воякові брянцеві каменем у голову і вбив його на місці, бо камінь аж загруз у голову. Охлялі, ледве ноги волочучи, ми почали відступати і віддавати назад туркам у них одібрані позиції. Так одна за другою позиції перейшли їм до рук. На третій день ми продержались до вечора, не вважаючи на наше безсилля і страшенний тиск турецький. Нарешті опівночі волинський полк прийшов на підмогу, а до ранку 14 серпня наші офіцери, позбіравши своїх розбитих, як куропатячий табун, людей, ледве живих, замлілих, більше похожих на мерців, ніж на живих людей, повели їх у резерву на відпочинок.

Так закінчився тижневий бій на Шибкинськiм перевалі. Тепер, коли минуло стільки літ, мені самому здається неможливим таке надзвичайне напруження сили. Щоб чоловік зміг пройти не ївши 60 верст у страшенну духоту; кажу - не ївши, бо що то за їжа, коли за день жменю сухарів проковтнеш; потім троє суток не ївши й не пивши з напруженими нервами під кулями, гранатами і кождумить чекаючи смерті, щоб чоловік, кажу, все се витримав! Просто, не зрозуміло. Але-ж справді так. Виходить, що чоловік найбільш витривала тварина в світі.

Але се ще тільки квіточки, а ягідок наїмося опісля, бо на Шибці ми простояли 5 місяців; там ми й зімували, а морози доходили до

35 градусів! Майте на увазі, що теплої одежі у нас не було. Але однак не будемо забігати, як кажуть, поперед батька в пекло.

Закінчивши 14-го серпня майже шестиденну бійку, нас одвели в так звану резерву, тоб-то трохи назад, де кулі хоч і літають, але то байдуже, все-ж безпечніш, ніж на переді. Волинський полк зайняв на правому крилі ту позицію, яку ми утримали до 14-го серпня і окопались. Минці на лівому крилі обкопались. І таки справді сей клятий окоп давався нам узнаки. Через нього нам частенько приходилось цілий день сидіти голодними, бо як тільки підводи з обідом з'являться на шляху-так і буць! і стоять там підводи до самої темної ночі, а ми, виглядаючи їх, ковтаємо слину та жуємо сухий сухарь. Пізно вже уночі доводилось обідати. Попанськи, як казали вояки. Турки, залишивши думку прорватися, почали теж готуватися до оборони. Окопи з обох боків росли, як печериці після дощу. Так на правому турецькому крилі вирости шанці, які звались "чортяче гніздо" і девятиочний окоп. У лісі, на лівім турецькім крилі за волинською горою, другий окоп, який прозивався: борщевий. Назву сю йому дали ми за те, що він сварився на наші ротні підводи, які возили борщ та кашу. З нашого боку теж робота кипіла день і ніч. Клали в лісі тури, набивали їх землею та камінням і будували окопи, бо кам'яний ґрунт не давав змоги вирити в землі вали.

Так за кілька часу вирости у нас круглий, сталевий, пізніше мортирний. В такій праці пройшов увесь серпень. Наші роти, що звернулися з бою общіпаніми, заповняли новими вояками, що присилали з Росії. В тій роті, де я був, з двох сот чоловік вернулося всього 67 цілих. Останні або вбиті, або ранені, або без вісти пропали. Поміж убитими був і наш фельдфебель Безкоровайний.

А тепер поки-що я, з дозволу читачів,-відпочину. І як не обридло моє оповідання, то зберусь із думками і розкажу бідування наше в часі зімівлі в снігу на горах.

X11.

- Ну, й життя прокляте! бодай би ніхто до віку не діждав такого!-лаявся Москальчук, плетучи тура в лісі. Хоч би вже або вбили, або ранили. Бісова душа бусурменська, удень понівечить усі окопи своїми клятими гарматами, та й спить усю ніч, а ти плети тури, не спавши, та будуй знову окопи. а він тобі їх завтра знов розвалить. Не вдали відпочити від чатів на тій скаженій скелі-іди тури в ліс плести.

- Гармати у нього добрі! страшенно далеко б'ють!-відповів Гавриш.

- Тож-то! А наші тільки кашляють, як стара баба на печі. (Правду кажучи, Москальчук вимовив інше слово, замість "кашляють" Ну та нехай буде так, бо інше слово аж занадто виразне).

- Ні, і у нас є де-які, що добре б'ють!

Так же де-які, а у нього всі. Які добре били, частину попідбивали, а тепер зостались тільки кашлюки.

Коли б швидче привезли кращих гармат, може б і йому заціпило, - втрутився в розмову Іващенко.

- Кажуть, що везуть нам пушки маркелі, от тоді й ми їх почастуємо!- відповів Гавриш.

- Нет, братци, нічево с ним не поделаеш,-забалакав Жевлаков.- Вот каби привезлі сюда Царь-Пушку, катора стоїт без надобності в Москве-так! Только што-ж! недовязут, уш больно велика!

Що-ж вона зробить, та твоя Царь-Пушка?-неймовірно з усмішкою спитав Москальчук.-Подумаеш!

- Што зробіть? Да ти знаеш, што ето за пушка? сколько яна в діну, а! знаеш?-загорячився Жевлаков.-Тота! Яна, чтобы ти знал по крайності версти на полтори діни, а в дуло может спрятаться вся рота. Понял?!

- Тю, тю! диви, летять гави лови! де-ж таки вся рота, аж двісті чоловіка?

- Что тюкать! Верно, говорю, двесті і влезеть, колі не больше! Да ежелі єйо зарядіть как следствует бить настояще, да пальнуть-так с одного разу всю гору іхнію снесь-от. Да-а! Страсть как бйот!

Жевлаков!-гукнув Іващенко, сміючись,-у твоїй сорочці щось бреше, а ти й не чуєш! Такої гармати і у агличанки нема, не то що!

- Чому? може статся, що й правда його!-озвався Гавриш.-От у нашому селі теж єсть така Іванголія стародавня, що її не те що нести неможна, але й везти, то на однім возі й не повезеш! То ви й сьому може не повірите? Єй, правду кажу! Її тільки читають два рази на рік: на Різдво та на Великдень. Так ото, кажу, як треба її читати, то запрягають дванацять пар волів і дванацять возів зв'язують до купи,-Гавриш затулював з люльки і чвіркнув крізь зуби,-береться все село, кладуть і вивозять на величезний майдан. Розгортають. Люди стають навкола, і тоді вже піп почина читати. Ну й Іванголія, ну й Іванголія. Палітурка на ній золота, а листки усі срібні, через те й вага страшенна.

- Ну, нет, это ты, брат, врьош! такой Івангелії і в Москве нет, не токма што у вас в Хохляндії.

- Мало що! У вас нема, а у нас є!

Ну, хорошо, а как же єе поп то читает, а? Мухой что лі летаєт?-засміявся Жевлаков.

- Чого-ж мухой? Так і читає. Надіва ризи, сіда верхи на свою кобилу. бере хреста в руки і їздить ристю від одного краю до другого помежи стрічками і чита: Во время оногo, їхав Макарій на кобилі карій...

Гавриш показав голосом, як піп у церкві читає.

Всі вояки, що слухали суперечку, так і гинули зо сміху.

Ну што ти дурака ламаєш?-гнівався уже Жевлаков, розібравши в чім річ.

- Туди к бісу! дивіться, братця, що він каже! ви-ж бачите, хіба я його ламаю, я-ж тура плету і про Іванголію розказую. а він каже, шо я його ламаю. Не віриш? Приїзди до нас, то сам і побачиш. Я-ж за Царь-Пушку вірю і не суперечу! а ти за Іванголію повірь!-Вояки всі аж душилися зо сміху.

Так жартуючи розважали себе вояки, плетючи в лісі уночі тури, щоб на ранок полатати розвернуті за день турецькими гарматами окопи. Місяць-дозорець присвічував нам до роботи своїм блідим лихтарем і цікаво зазирає з-за високих чинарів у темний ліс, немов бажаючи розгадати, що вони там роблять, чого вони комашняться, чому не сплять, як усі добрі люди?! А ми тим часом поспішали плести тури, щоб з півночі латати окопи. Нарешті тури виплели, і вся команда, забравши кожний свій тур на плечі, потягли тихо до окопів. Там під доглядом саперів вставляли, набивали землю та каміння і тільки перед світом вернулись у резерву і полягали спати.

Се було 31 серпня і нас тільки вчора змінили з передових чат на скелі. А що то за скеля і що то за чати, я зараз розкажу. Треба вам сказати, що наша позиція мов би рогом влазила в турецьку, як раз у тому місці, де шлях, що веде в долину Тунджі, від гори св. Миколи круто повертає праворуч по під-скелею. Ліворуч шляху невеликий майдан, увесь засіяний гострим камінням, а обривається глибоким бескеттям. Скеля зайнята була нами, а попереду і увесь майдан був, як кажуть, нейтральний, значить нічий. Трохи ззаду сієї скелі по узбіччю було розкинуто наші гармати не більш, як кроків 200 від передніх чат. Отсю то скелю чатували ми так, як око в лобі. Дуже погане і небезпечне місце. Крім того, що

опріч гострого каміння не було ніякого захисту, сама ся місцина така невеличка, що більше двох рот помістити на ній ніяк не можна було, та й то вже дуже густо. А тут іще супроти неї турки збудували мортирний окоп і ввесь час її обстрілювали. До турецьких же передніх чат було кроків 680-700, от тут і держись і пильнуй, бо кожну хвилину турки можуть кинутися вперед і зайняти сю позицію. Тепер же, коли ск скелю турки-б узяли, то нам неможна утримати і всієї гори св. Миколи. Віддати-ж гору, все одно, що віддати і ввесь перевал. З сього ви бачите, що скеля ся був дуже ласий шматок як нам, так і їм, а через те й пильнувати її було не легко. Сидячи в сьому місці на варті, неможна було ні курити, ні вогню класти, а вночі навіть голосно балакати. Удень, то ще сяк так розважали себе пострілами по їхніх чатах. Отсе як за-примітять хто з вартових, що наче-б то хтось з'явився, зараз-буц! Вони теж за се нам віддячували. Досить було необачно показати голову-капут! Потім уже вояки те й робили, що жартували з ними. Візьме котрий небудь, настромить на штик кепу і починає поти-хеньку її з'являть, буцім хтось виглядає. То диви, тільки що кепка з'явиться на поверсі-лусь! і кепка злетіла. Добре стріляли сучі сини! Так, кажу, вдень то ще нічого, а що вже уночі мука, то й не з'ясувати! Спати хочеться, а що вже уночі мука, то й не з'ясувати! Спати хочеться, аж очі злипаються, бо тож цілісенький день тов-чешся, як Марко по пеклі, холодно. Нужа їсть... Ніч темна. Дощ мрячить, а через кожних п'ять хвилин вартовий, що стоїть на са-мому шпилі і пильнує, кричить: бомба! Ховайсь куди хочеш. Мор-тир у турків тоді не було нарізних, а були гладко-дульні і бомби були круглі, як кавун. Летить не дуже шпарко, то й видно її, особ-ливо уночі, бо сама бомба начинена порохом і кулями і всередину заткнуто гніт, що горить, як бомба летить. То здалеку здається, ніби котиться зоря з неба. А вона клята шамкаючи, як стара баба, перелетить через голови і ступнів двацять ззаду скали упаде і по-чинає вертітись на землі, як дзига, та гудіти, потім як розірветься!... О, Господи, і тепер страшно, як згадаю. Немов би земля затрусилась і завалилась!... Розірвалась і понесла навколо себе шматки чавуну. Шматки фурчать, свистять, виють, ни-ють, скиглять, наче плачуть, аж голосять. Ніч темна, хоч око вико-ли, і кожну хвилину ждеш затаївши дух і вирячивши очі, що от-от який небудь шматок і тебе знайде. Тільки тобі й легше стане і дух з грудей випустиш, коли почуєш: буц, буц, буц!... Ото попада-ли. Прислухаєшся, чи ніхто не заховав? Ні. Слава тобі, Боже!

Тільки-ж се не надовго. Тільки що вспієш перевести дух, як вартовий знов кричить-бомба! пильнуй! І знов те ж саме. І так цілісеньку ніч до світа. Світом перестане. Добре-ж як буває обійдеться благополучно; а то диви, то там, то там і захоає, а то виходить, уже й знайшла когось. Бодай нікому ніколи не довелося переживати таких ночей і зазнавати ті почуття! І отсе кляте чортяче гніздо, хоч його звали орлиним, вартували по черзі два полки. Наш 56 житомирський і 55 подольський, бо минці і волинці держали окремі чати. Варта сього клятого гнізда трималась тижнями. Тиждень ми, житомирці, тиждень подольці. Отсе-ж і є та скеля, про яку Москальчук так зневажливо згадував у лісі. На перевалі уже повівало холодом, особливо увечері. Там взагалі і з початку серпня, коли ми тільки прийшли, ночі були вже холодні, а чим далі, то все холоднішали. А теплої одежі як не було, так і нема!

Другого дня увечері небо насупилося і почав мрячити дощ, хоч і невеликий, але густий і холодний. Налягла темна, аж чорна ніч. Ми тільки що повечеряли і понадівавши амуніцію (на ніч, лягали спати в амуніції) усі полягали спати. Чуємо, з передніх чат сурмить сурма алярм: "В кольону підберись! бігом, трезвону задамо штиком, скоріш, скоріш, скоріш!" (слова до голосу). Одна, друга, потім ще, ще. І пішло по всій позиції. В ружьо!-почулась команда ротного. Ми вмить повискакували з землянок і хутко почали строїться. Алярм сурем не вгамовувався. Почувся постріл залпом один, другий, і змовкло. Ми стояли під дощем, кожну хвилину ждучи команди рушати. Ніч темна, хоч у морду бий. Знизу з глибокого резерву застукотіло багацько кінських копит і через хвилину з'явився генерал Радецький зі штабом.

- Звідкіль сурма?!-спитав він батальйонного.

- З передніх рот, ваше високопревосходительство.

Составить б!-скомандував генерал і, припустивши коня, полетів нагору до передніх чат. За ним закопотів увесь штаб. Простояли ми так з годину. Скріз тиша. Генерал Радецький вернувся і звелів розпустити нас по землянках. В чім же діло, питаєте? Що трапилось? А ось зараз розкажу. Ви ще не забули про те, що з нами були пластуни, ті самі, що ми їх на переправі за черкесів прийняли. На Шибці вони обслуговували службу конниці-робили розвідки.

Так ото-ж у сей самий вечір один пластун, вертаючись назад із розвідок, виліз з кущів поперед нашого секрету. Секрет се завжди виставляють. поперед себе, передні чати на випадок не-

сподіваного ворожого нападу. Нападаючи ворог наскочить перш усього на секрет,-секрет стрільбою дасть звістку чатам, мовляв: "Пильнуй"! От чатам є час зготовитися зустріти ворога.

Так, кажу, пластун виліз як-раз біля секрету. Ніч темна. Вартовий не розглядів, що він, і пальнув на пластуна. Пластун пірнув знов у кущі і подався манівцями до свого стану, а з гасла секрету передні чати засурмили алярм. З сього й піднялася колотнеча.

Довідались про се вже тоді, як пластун вернувся до своїх і розказав про свою пригоду урядові, а звідти дали звістку Радецькому; ми дізнались про се тільки другого дня, а сю ніч прислухались.

X111.

Чим більше зближалась зіма, тим усе холоднішало та холоднішало. Ранками вже почались чималі приморозки і тільки нужда зогрівала, бо як тільки почнеш мерзнути-вона наче зна, починає дужче кусати. Ну, й чухаєшся то в однім місці, то в другім, диви й нагрівся. Як же тільки хоч трохи потепліє, диви й вона вгамується і вже не так їсть.-Зна своє діло! Не даремно її Господь сотворив і воякам на війну послав!-фільософував частенько з сього поводу Гавриш.

А вже що й сила-ж її було у кожного. то хоч жменями бери.

- Слухай-но, Жевлаков! чи нема там у твоїй Москві крім царя-пушки-та царя-кожуха? Кожух легше, ніж пушка, то можна швидче довести. От би ми отут усі ним укрились і тепло-б було!-сміявся Москальчук, нагадуючи недавню розмову в лісі Жевлакова з Гавришем.

Ми тільки що вернулися з роботи і полягали в землянках спати.

- Навряд чи є в Кузьми гроші? Може й був за царя-Гороха, як людей було троха, а тепер людей розплодилося як мух, то чорта пухлого, укриє один кожух,-додав від себе Гавриш і зареготався.

- Тепер нужда нагріє краще, ніж кожух,-гукнув хтось з далекого кутка.

- Отже-ж вона ще й вовни не має, та й то добре гріє, а як буде їй ще вовна...

А ну лиш цить! здається, сурма!-зупинив веселу розмову Іващенко.

Землянка вмить замовкла і всі почали прислухатися. Нічого не було чути, тільки вітер свистів.

- Отже ще наврочите, дядьку!-почав було знов Гавриш, але весела розмова перервалася і землянка почала засипляти.

Чи довго ми спали-не скажу, тільки крізь сон мені почувся голос капрального:

- Пошол, вилазь там, виходи!

Я глипнув очима і в ту-ж мить почув, що сурма аж розлягалась, так сурмила алярм. Усі закомашнилися. Підтягали пояси з набоями і похватавши рушниці повибігали на двір. Світало. Приморозок обсів на землі. По всій позиції сурми разлягалися "бігом" З передніх чат чулись раптові постріли. Офіцери вибігали з своїх землянок, протираючи очі, звичайно як від сну, і на бігу підстебували шаблі. На передніх чатах гуркнула гармата й змовкла.

- Рота бігом!-скомандував ротний. І ми що духу побігли нагору по шляху до передніх чат.

- Се дядько Іващенко наврочили!-не втерпів таки, щоб не сказати, Гавриш, сопучи на бігу.

Попереду нас ще бігло кілька рот. На дворі тільки-тільки що сіріло. Якийсь ад'ютант скакав нам назустріч.

- Відкіль алярм?-спитав наш батальйонний.

- Скелю турки зайняли!-відповів той і подався далі.

- Погано, Тетяно,-промурчав Гавриш.

Бігом!-знов почувалась команда, бо поки йшла розмова з ад'ютантом, нам дали трохи відсапнуть.

Ми знову побігли, хоч уже й духу не було. Чим ближче ми наближались до скелі, тим чутніш чулися постріли. Ближчі роти вже були там, а нам прийшлось, хоч і з передишкою, але версти дві бігти, бо наша рота стояла в глибокому резерві. Нарешті, засапавшись так, що аж у грудях почало пекти, ми підійшли до передніх наших окопів. Звідсіль до скелі-ступнів сотні дві або й три.

- Яка рота?-спитавсь наш полковник.

-Друга стрілкова!-одповів ротний.

Ага! її я й ждав. Розсипать на правому крилі!-наша рота лічилась краща в полку по стрільбі.

Нас повели ззаду окопа і розсипали в цеп по узбіччю гори. На дворі хоч уже й сіріло, але все-таки було так темно, що мушки на рушниці не разбереш. Попереду нас чорніла лощина, а по той бік лощини стирчала темна скеля, яку зайняли турки.

Тепер поки розвидниться і почнеться батава, може я вспію розказати вам, як то сталося, що турки зайняли таке боляче місце.

Коли пригадаєте, я вже казав, що то за позиція отся скеля і як її легко було нам чатувати.

Нас якось Бог помилував, і ми передали чати подольцям. Продержались вони в сім пеклі п'ять днів під турецькими бомбами. Настав шостий. Лягла ніч. Всі ждуть бомби, а її нема. Прийшла й північ, а бомби нема. Потомлені вояки потихеньку, де хто сидів, там і заснув. Саме перед світом, коли, як усякому відомо, сон дуже налягає, турки тихо рушили на скелю. Перекололи секрет, а може в полон забрали-невідомо, тільки секрет гасла не дав і скелю турки зайняли. Як на гріх усі поснули, тільки офіцери не спали, а догравали штос у глибокій землянці, яка була вирита під величезним каменем. На щастя, один з них, Москаленко, вийшов на зорі подивитися. Глянув на гору, чорніють якісь кучки людей і гомонять. А то турки шукають помежи камінням сплячих вояків і приколюють. Бо камінь сірий і вояки сірі, то треба уночі пильно придивлятися. Офіцер, не розібравши зразу діла і думаючи, що то свої так гучно ведуть розмову у забороненому місці, гукнув на них грізно, додавши московського твердого слова. Гомін не тільки ущух, але ще дужчав. Тоді офіцер вибіг на гору і підійшовши до ближчої кучки, ударив першого, що попався під руки - як то звичайно бува з своїми, маючи на увазі, що тож свої; турки його в ятагани. Тут він уже розібравши, в чім діло, тільки і вспів крикнути: "Турки, сурми алярм"-і упав! Тим часом інші офіцери, що були в землянці, повискакували на двір. Сурмачі й барабанщики завжди при офіцерах-засурмили і затуркотіли алярм. Все що було ще живого, схопилося і що-духу почали тікати куди очі дивляться, бо вся скеля була обсипана турками, як комашнею. З двох рот, себ то з 400 сот чоловіка, зосталося живими всего 70. В окопах прокинулись, але на дворі ще було темно. В чім діло, не знають. Куди стріляти, невідомо. Всі ждали світу. А тим часом сурма скликала всіх зайвих до помочи...

Ага, от і повиднішало. Тепер почнеться робота.

Турки підняли страшений огонь по нашому окопу. Ми посипали теж із рушниць по скелі

Чого наші гармати мовчать? Плюнули-б їм у вічі кашкою (картеч): хай би поснідали поки-що¹-сердився Гавриш.

А гармати наші справді, як на гріх, мовчать. На дворі вже розвиднилось, і все навколо поперед нас було видно, але турків нам не видно, от штука! Тільки де-не-де вершки фесок червоніють із за валу, та димки від пострілів свідчать, що там вони є.

- Дивіться, вже й окопались!-звернувся до мене Гавриш. Де-ж вони землі набрали? Адже там, крім каміння, нічого нема.

Я став пильно, оскільки дозволяв захисток, за яким лежав я, вдивлятися і мені здавалося, що я марію, але придивившись іще краще, запевнився, що то була дійсність. Турки з наших убитих поробили собі вали і з-за них стріляли.

Турецькі гармати підняли страшенну гуркотню по всій нашій позиції.

- Чого наші мовчать?-сердився Гавриш.

- Знать, перебили наводчиків,-прошепотів хтось.

І справді воно так і було: наводчиків вони перебили. через те гармати наші, які були, зручно стрілять не могли. Нарешті якось навели і закашляли, як сміючись жартували вояки. Але гармати наші після кількох пострілів зовсім замовкли. Так ішла стрільба до пів дня, а турки сидять, ніяк їх звідтіля не викурити. Нарешті затуркотіли барабани. Сурми засурмили атаку. Роти розвернутим строем рушили на приступ. З лівого крила 11 рота волинського полку. З чола 12 житомирського. За ними інші. Наша друга стрілкова з правого крила. Зо всіх боків залунало: Ура! Барабани туркочуть, сурми скиглять, гармати турецькі ревуть. Гармати, бомби, кулі... виривають із наших рядів цілі гуртки. Але роти змикаються і знов ура і знов те ж. Нарешті ми перейшли долину і почали їх обходити. Турки побачили, що ми їх обгортаєм перстенем, почали одходити, спершу помалу, а далі, коли ми насунули, не витримали і почали тікати. Ура! залунало, аж гори затрусились, і ми бігом кинулись на скелю. Не добігаючи до скелі ступнів 50, Москальчук упав лицем вперед. Куля попала йому просто в чоло. Що увже потім дісталось туркам, коли ми зайняли скелю-їм весь час прийшлося тікати по низу-те вже ви сами собі намалюйте! Досить сказати, що вся узбіч гори, по якій вони тікали, була вкрита їхнім трупом. Але не легко се й нам досталось бо з самого ранку до п'ятої години полудня ми вертали назад те, що так легко забрали від нас турки.

Скеля зосталась у наших руках.

Се діло так і занотовано на спомин онукам.

XIV

Після п'ятого вересня, турки вже не пробували наступати. На-стало одноманітне, нудне до нестями життя: варта, на роботу і т. що-дня. І через те читач певне вибачить мені, коли в моїм

оповіданні не знайде дуже цікавих подій, хоч йому се й бажано; але що робить?-яке життя, таке оповідання.

Пройшов місяць, і ми вже добре пообдирались, так що більше були схожі на старців, ніж на військо Його Величества. Почали лататися, чим хто зміг, щоб прикрити від негоди своє грішне тіло. Штани латали подраними полотнищами наметів, кепу клаптями драного башлика, шинелі шматками штанів... І от коли намалювати собі такого обідранця, та ще додати обмотані соломою і драними онучами ноги то вийде достометно чудовий малюнок російського вояка та ще й шибкинського героя, як нас величали, нами гордуючи.

Зіма насовувала і вже дошкульно давала себе знати. Особливо холодно було на передніх чатах: вітер свистить аж завиває. сіє дрібний дощ і тут же таки на тобі й мерзне. Простоявши так варту, вертаєшся до головної залоги, де вже горить багаття, а на тобі шинеля стоїть дубом. Починаєш грітися. Один бік, яким стоїш до багаття, трохи відтане, зате другий знов замерзне. Повернешся мерзлим боком, те-ж робиться з другим.

Найбільш через таке нагрівання доставалось шинелям: обсядуть салдати багаття і почнуть грітися. Один сидить боком, той спиною, а той просто стоїть. Холодна і вохка мерзла шинеля починає відставати і живуче тепло пробігає по змученому, одублому від холоду тілі. Се тепло потрошку тягне до сну і, сам того не примічаючи, солдат підсовується до багаття все ближче та ближче, куняючи. Тільки що так солодко задрімав, вже хтось із товаришів і гукає: "Диви, шинеля горить!" Схопиться бідний, як ошпарений і гасить затлілу шинелю під веселий регіт товаришів.

Але се ще нічого в порівнянні з тим, як почалися малі морози та завірюхи. З середини жовтня завіяло, засвистіло, загуло. Пішов густий сніг і вкрив усі гори й щілини. Ліс, що вже на половину був вирубаний, давно скинув із себе своє зелене вбрання, стирчав обголений своїми чорними стовбурами в білому морі снігу і сердито шумів галуззям. Іноді, після бурхливої ночі, вигляне було сонечко і вилискується на морозному снігу, від якого, як то кажуть аж голки скачуть. Змучені вартою а чи роботою солдати полягають по своїх землянках і гріють один одного своїм тілом. Але уявіть собі повітря в такій землянці, де нема ні вікон, ні печі, а двері міцно приперті, щоб вітер не заходив і 50 чоловіка лежить один біля другого! Все се так терпляче, жартуючи переносилось військом, що й тепер навіть мені самому дивно.

- Чуєш! Жевлаков! Чи у вас там у самій Росії бувають такі за-
гвожджені морози?-питав хтось із гурту.-Я чув, у вас там буває
здоровий холод.

- А ти што-ж думаєш, нет? Какіє ефто морози! Там у нас в Росії
бивають такіє, што вот дишеш, а льод ізо рта падаєт!

- Тю на тебе, хіба се можливо?

- Верно слово!

- Витруси сорочку Жевлаков!-гукнув Іващенко

- Та чому ви не вірите.-втрутився Гавриш,-та-ж він правду ка-
же: дихаєш, а льод на вуса сідає.

- Хіба що на вуса! Так же-ж сідає, а він каже: з рота падає.

- Дурна голова,-сердився Жевлаков, підбадьорений викрутасом
Гавриша,-ето только так говоріться, я-ж не віноват што ти не
понімаєш русского языка.

- Таки викрутився бісів кацап,-додав хтось із гурту.

Землянка зареготала.

Шутки, шутки, а хвіст на бік,-вставив Санціпара.-а коли
справді не пришлють яку-небудь дивізію, щоб нас змінить, то в
такій одежі, коли ще дужчі морози прикрутять, позамерзаємо на
варті.

- А нащо ж ти нужу прудиш? Я-ж казав, що вона гріє, а ти зни-
щуєш!-дорікав із гурту Гавриш.

- Та чутка є, що 24 дивізія йде нам на замін.

Се буде на Маленького Юрія, як рак свисне,-відповіє ней-
мовірно Санціпара.-Про кожухи була чутка, що пришлють, та
щось на те виходить, що казав пан - кожух дам, та слово його і
ле.

Обіцянка-цяцянка, а дурневі радість,-зареготавшись додав
Гавриш.

- А як ти міркуєш, з чого б інтенданти багатіли, як би ти кожух
мав, а я чоботи, та, щоб замість цвілого сухаря, галети всі ми їли
так от, як Турки, га? Треба-ж і їм з чогось хліб їсти та й будиночок
мати про чорний день. От тепер кожухи в чорта, а в їх грошики в
кишенях позостаються. Замість чобіт, воліві ноги обдирэем та
постоли морщимо, щоб ногам тепліше було, а у них грошики по-
зостаються цілі. О! з миру по нитці, голому сорочка: з солдата по
чобітку, інтендантові будинок! Так то, брат, мовчи та диш! Нумо
спать.-І Гавриш зітхнувши замовк. Землянка теж замовкла і через
хвилину вже спала.

Справді, чутка про те, що начальство змилювалось над нами і присилає на заміन нас 24 дивізію, все росла і розповсюджувалась поміж військом, підтримуючи енергію в змучених безнадійною ожиданкою солдат. Нарешті справді вже й у наказі по полку було прописано, що на замін нас іде 24 дивізія, а нас почнуть обмундировувати. Солдати зовсім повеселішали.

Тим часом турецький генерал Леман-Паша, про якого вже згадував, і який після 5-го вересня замовк був на кілька часу, знов нагадав про себе. Знов почалася щоденна бомбардація наших позицій. Гармати наші, як я вже казав, були здебільшого мідні пукавки, що ними можна було тільки горобців лякати. Турки-ж, маючи всі гармати далекобійні, нищили наші окопи страшенно. А солдати зраділи, як діти гостинцеві коли почули, а нарешті й побачили, що привезли мортири, або, як вони їх звали, пушки-маркели. І привезли їх аж... дві. Велике свято було, коли сі маркели провозили по шляху на позицію. В кожную було запряжено пар по двадцять буйволів та ще на лямках біля кожної по роті салдат, які напружено тягли з гуком та галасом.

Вільні від наряду солдати радо дивились на се свято, смоктали люльки або носогрійки, взявшись у боки, і оком знавця змiрювали силу її. Звертаючи увагу свого сусіда на мортиру, один другому підморгуючи додав:

- А ся дасть перепічки!...

- Ся розверне окоп відразу!

- А розверне. Цікаво, як вона гурконе! аж гори затрусяться!

- А ти думав як? Глянь, верша яка!

- Я так думаю, що набій буде пудів десять!

- Більш! Куди!-суперечив другий, чвіркаючи крізь зуби. Мортири привезли і солдати всі нетерпляче почали ждати першого вистрілу. Кожний день, коли турецькі окопи піднімали канонаду, чулися нарікання: "І чом бабушка ¹⁾ мовчить? хоч би разок плюнула їм у вічі" І коли мортира дала перший вистріл, від якого справді луна розляглась по всіх горах і долинах, усі з напруженою увагою слідкували, куди попаде набій. Але набій перелетів, другий теж перелетів, і мортири замовкли.

Тут треба сказати, що Леман-Паша підчас мовчанки з'єднав усю свою гармату телеграфичним дротом і кожного дня у відомий час опівдні сам з'являвся на насипу дванадцятиочного окопу і по його гаслу всі окопи разом починали канонаду.

1) Се так поважно солдати звали мортиру.

Се вже всі запримітили і навіть у люнетку можна було бачити, що їх стоїть там двоє. Так, кажу, тяглася ся невгамовна щоденна канонада до тридцятого жовтня. Наші окопи відстрілювались оскільки змога, а мортирний инколи давав по кілька вистрілів і змовкав, немов підбитий. Нарешті настав чудовий, ясний день, день тридцятого жовтня. Опівдні, як і завжди, всі насторожились. Гарматні на своїх місцях, гармати на поготові. Ясне, прозоре гірське повітря давало змогу й звиклому окові далеко хапати навіть невеличкі дрібниці. Всі люнетки гарматних офіцерів були наведені на дванадцятиочник.

І от рівно о дванадцятій годині на насипу з'явилися дві постаті. Одна, що була вища на зріст, постоявши трохи повернулася набік і, піднявши до гори руку, раптом спустила її вниз. В той же мент усі турецькі окопи блиснули огнем і кожна гармата, викинувши здоровенний сіро-білий перстень диму, гуркнула раздм. Гори здригнулись і луна розкотившись по всіх долинах і щілинах, злилася з другим гарматним ревом. Почалася неймовірна канонада. Дві постаті стояли на насипу нерухомо. Серед сієї страшенної гуркотні двох сот гармат, які невгамовно обкутувались сизим димом, ревно мортирний окоп. Немов величезний бас серед хору дужих голосів узяв раптом високу ноту "фа" від якої погасло кілька ламп у хаті, так сей гук, мов шапкою покрив увесь загальний гарматний горгіт і звернув увагу всіх свідків сього пекельного герцю.

- Ага!-раптом вилетіло з грудей всіх зацікавлених салдат.-бабушка кахикнула!-і всі напруженим оком слідкували за набоєм у повітрі.

Величезний набій міг піймати звичайний досить гострий зір в місці, де він міняє свій лет ізверху до низу і щезає. В ту-ж хвилю на дванадцятиочнику серед двох постатей піднялася хмара червоно-чорного диму і обкутала ним увесь окіп. Коли хмара розійшлася, перед очима з'явилася величезна прогалина, немов би хто прорубав ворота. Турецькі окопи вмент ущухли.

- Ай, молодець бабушка!-чулося зо всіх боків поміж глядачами.- Диви, які ворота розвернула!

Бомбардування ущухло і більше не піднімалось, а через кілька день було відомо, що тридцятого жовтня під час бомбардації було убито Лемана-Пашу і його ад'ютанта.

Так закінчилась клята майже двохмісячна бомбардація, яка вибивала нас із сили, бо після неї кожний раз приходилось латати старі або будувати нові окопи.

Сей ефектовий, надзвичайний і дуже рідкий вистріл довго не сходив з уст зачудованих солдат і вони розбірали його зо всіх боків по своєму.

- Цілився, цілився, та таки й націлився.

- Хоч довго, зате мітко.

Чудний ти! треба ж було вимірять приціл, - додавав хто-небудь з виглядом знавця в сьому ділі.

- Десять раз примірь, а один раз вистріляй!

В таких розмовах та суперечках проходили тяжкі до нестями, сумні дні.

Нарешті настав давно бажаний час: полковий наказ оповіщав, що завтрашнього дня приходить 24 дивізія і обійме варту. І справді, на другий день зранку почали підходити полки 24 дивізії.

Морозний, ясний день. Всі наші, як нас звали, шибкинські орли, обідрані, полатані, з соломою замотаними ногами повилазили із своїх тайних дірок землянок і весело залунали пісні:

То-ж не ворон, все черне-е-е-ет,

На вершинах скал,

То Чеченці в чорних бурках

Строют свой завал ¹⁾.

Ряди полків наближались. Солдати всі гарно одягнені в нових шинелях, з під яких по коміру виглядало волосся полушубків. Чоботи з гармоніями на халявах. Дійсне обмундирування різучим контрастом відбивало з убогим убранням шибкинських полатаних орлів, які по одежі були схожі більш на общипаних курей.

Во-на, братці! гля, каково войско! - вигукував хтось з рядів франтовитої 24 дивізії. - Хуже босяков, - додавали з глуфом інші.

- Вот так войско!

Сі непривітливі відносини зразу викликали з боку наших гострословів теж насмішки. Пісні змовкли і наші вже суворо позирали на гостей.

Ей, землячок где сапожки покупал? уж больна хороші, только что то есть хотят! вш рти то как поразінулі! - гукав хтось з рядів.

Там де ти свої з гармоніями загубиш! - відповів Гавриш і сією відпоре ддю викликав регіт поміж своїми.

1) Кавказька пісня з часів кавказьких війн.

О, загубить, то певно!-сміявся Санціпара, ударивши себе по колінах руками.

Гляді, братці! Гаворілі, што здесь сідят орли, ан тут єсть і сиворакші!-сміявся гість, показуючи на одного з наших, у якого рукава сірої шинелі були полатані на половину синім сукном від турецької куртки.

-Закрякаєш ти згодом вороною, як що раніш на кутні не засмієшся!-відповіла сиворакша.

- А як думаєте, за-для чого ото у їх халявах гармонії поморщено? Отже-ж і ніхто з вас не відгадає,-підморгнув Гавриш гурткові своїх, вигукуючи, щоб і ті чули, до кого ся річ.-Се запас. От, примірно. коли треба буде їм уже тікати,-з гори погано-ж бігти, слизько,-то вони повисовують ноги з головок у халяви, головки позакопирсуються догори, гармонійки порозтягаються, і замість чобіт зробляться полозки. от вони й спускатимуться з гори. як на санчатах!

- От так, так!-вибухнув гурт раптом.-Самокатом, значиться!

Так, перекидаючись шпильками, 24 дивізія пройшла на передні позиції. Настало, як там кажуть, і на нашій вулиці свято: 24 дивізія зайняла передні чати, а нас, поставивши в резерві, почали обмундировувати.

Поприсилали шинелі, хоч і не зовсім нові, а все ж таки хоч цілі. Пороздавали жовті чоботи, мундир, сорочки, датки (се так зветься куски полотна на гульштики) і почали ми обшиватися.

А тим часом завіяв вітер, пішов сніг і потисли морози. І коли кому доводилось бачити картину відомого художника Верецагіна, де намальована страшенна хуртовина,-вітер свистить і крутить снігом так, що й світу божого не видно, а на передніх чатах стоїть вартовий, весь окутаний сніговою курявою, і написано: "На Шибці все гаразд",-то отсе як раз був той час, про який я пишу. Непривичні люди 24 дивізії, дуже франтовито одягнені, раптом попали в таку холоднечу та ще й на передні чати, де, як я вже казав, вогню класти неможна, а пильнування невгамовне: зразу вибило людей із сили. І не пройшло й двох тижнів з того часу, як заступили вони варту, почали замерзати, обмерзати, хворіти і їх цілими десятками везли і везли в шпиталі.

- А що, як там вам, тепленько на протягах?-сміялись уже наші з тих, що вертались у шпиталі.

- Ах, братці ви мої! моченькі нашей нет, все ногі пообморозілі.

- О, то-ж то воно й є. А як басували, як туди йшли!

- Ото не кажи гоп, поки не перескочиш!

- Глянь, Гавриш! он де один їде на санчатах!-гукав Санціпара, показуючи на хворого, що справді по Гавришевій теорії їхав на халявах чобіт, а головки стирчали до гори, немов полозки від сани.

- А бач, я ж казав що гармонії згодяться: легше йти, сами везуть!

І хоч, правду кажучи, сміхові тут не було місця. де люди поодморозювали собі ноги й руки, одначе під впливом тих глузувань, якими нас обкидала 24 дивізія, йдучи на замін, наші реготались. Чим довше стояли вони, тим більше й більше вибувало людей із строю, обморожених і хворих. Не простоявши й місяця, 24 дивізія стратила до шести тисяч обмерзлих, замерзлих і хворих...

Нарешті, коли генерал Радецький упевнився, що далі вона не потягне, видав такий наказ: змінити брєнні статки 24-ої дивізії дивізії 14-їй. Заняти передні чати Подольському і Житомирському полкам і мінятися з вартою до нового розпорядку. Так покінчила свою боєву вартість, або, як кажуть москалі-доблєсть 24 дивізія. І ми хоч і не зовсім обмундировані, але все-ж мали хоч по десять полушубків на роту.-зайняли знов давно знайомі нам місця передніх чат.

Зараз побудували снігові траншеї, які робили затишок од вітру і захищали від шалених турецьких куль, пообливали їх водою і потяглося те-ж одноманітне. як сьогодні. так і завтра, життя. Щоб зацікавити чим-небудь солдат, офіцери об'явили франк, себ-то четвертак, за убитого турчина (як дешево цінувалось життя чоловіка!). І що ви скажете, така дурниця надзвичайно цікавила солдат. Отсе стоїть вартовий і позирає в дірки, навмисне проверчені в насипу сніговім, побачить на валу турчина, що той чи виліз необачно зі своєї скритки, чи що робить,- вже й кличе таємниче кращого стрільця. Стрілець підбігає, бере рушницю, що тут же лежить на поготові, і в присутности цілого гурту свідків, які збігаються зацікавлені, стріляє! Господи, скільки радости, скільки реготу, коли стрілець не промазав, а попав...

- Ай, молодець! аж закрутився.-сплескуючи долонями кричали одні.

- Поснідав турчин галушкою!-реготали другі.

- От і заробив четвертака!

І стрілець із двома свідками йшов до фельдфебеля заявити про своє право на нагороду. Фельдфебель докладав ротному і щасли-

вий стрілець, одібравши четвертака, брав його в руку, тричі плюнувши на нього, тоб то на прибутск, обережно ховав його в кишеню.

А морози давили все більше та дужче.

- А чи не пора-б уже й нужу попрудить, бо щось клята вже занадто допікає?!-звернувся якимось Гавриш до товаришів.

Рота стояла чатами на лівому крилі біля болгарського монастиря, звичайно пустого.

- А що ж? Коли прудить, то й прудить,-згоджувались другі.

І от у головній залозі, що стояла глибоко в лісі, де горіло багаття, солдати почали дуже цікаву операцію.

На страшенному морозі роздягались до гола. Швидко скинувши з себе сорочку, надівали на голе тіло мундир і шинелю, лишаячи сорочку на снігу. Одягнувшись похапцем, кожний акнув від холоду і взявши сорочку в руки, присовувався якомога ближче до багаття. Тепер починалась головна частина операції. Кожний брав сорочку за комір так, щоб вона висіла вільно подолом, і бережно починав вертати нею з правого боку на лівий. Коли сорочка досить добре закрутилась, швидко піднімав її над палахкотюче багаття і, держучи так, давав сорочці волю самій розкручуватися. Сорочка розкручувалась над вогнем, вогонь припалював нужу і вона лускаючи, мов насіння, падала в багаття. Коли сорочка розкрутилась, солдат обертаявся від вогню і знов так її закручував і знов підносив на багаття. Се робилось доти, доки насіння не переставало лущати,- то був знак, що нужі вже нема. Тоді сорочка згорталась клубком, клалась на сніг і знов, швидко роздягнувшись, надівали ще теплу сорочку. Ся операція звалась: прудити нужу. Правду кажучи, на сю операцію охотників було мало, але Гавриш умів підбадьорити багатьох, і збірався досить чималий гурток, і тоді реготу було занадто.

Гавриш перше всього відкладав обережно пару здоровенної нужі в ганчірочку, а потім уже починав операцію.

- Що се ти, Гавриш, робиш?-питав хто-небудь,-навіщо ото нужу ховаєш?

- Неможна, брат! се на завод; бо коли всю випрудиш, можна замерзнуть. Вона у мене тактиці вивчена, своє діло розуміє!-і Гавриш із великим гумором читав лекцію про нужу під веселий регіт товаришів.

- Жевлаков! Може тобі позичить парочку? вчені, по-московськи вміють! Достав від твого земляка з 24 дивізії, що вертався додому з позиції на халявках із гармоніями, як на санчатах!

- Убірайся ти к лешему!- лаявся Жевлаков.

- Візьми, голубе, шкода-ж худоби. прийдеться знищити. вона-ж тобі землячка. Змилуйся, візьми!-провадив своєї Гавриш.

Жевлаков сердився, пускав досить смашну московську лайку. Нарешті операція з нужою скінчалась і солдати повертаючись біля багаття на всі боки, гріли трохи прохололе в протяг прудіння тіло.

- От тепер не так їсть, а то як отсе був у секреті, ну просто сказать, так їла, так гризла, як собаки! Гірш, ніж Жевлаков лається.- І з сими словами Гавриш витяг із торби кілька качанів пшінки і засунув у багаття.

- Де се ти пшінки дістав?-спитав Іващенко.

- В секреті! Там така сила, ціле поле. Давайте, братця, попросимо ротного, щоб дозволив піти. Я шлях добре знаю, можна наламать ціле полотнище, вистачить на всіх.

- Не дозволить!-озвався Санціпара.

- Ну, а як дозволить, хто піде зо мною?

- Я, я,-почулося з гурту.

- Добре!

Гавриш вийняв з багаття спечений качан пшінки, обдув від попілу і бережно обгорнувши рукавицею, поніс до ротного, що грівся недалеко біля другого багаття. Ротою командував підпоручик Вольський і був дуже люблений солдатами офіцер.

- Ваше благородіє! Звольте покушать пшінки.

- Де се ти взяв?

Тут у долині є багато! Так што, ваше благородіє. дозволите піти наламать!

- Де-ж се, попереду чат?-спитав Вольський.

- Так тошно, што попереду чат, в. благородіє.

- Ну тебе к монаху! Ще замість пшінки попадешся до рук туркам.

- Нікак нет, ваше благородіє! тільки дозвольте, я підберу людей какуратних!

(Гавриш ламає мову по урядовому.)

- Ну, йди, тільки дивись мені!

- Так што будьте певні, в. благородіє, што-ж я мальчик?!

Гавриш, повернувшись на закаблуках, пішов до гурту.

- Ну що, можна?-цікавились солдати.
- Можна. Гайда!
- Фельдфебель!-гукнув ротний.

Здесь, в. благородіє!-І Журба підбіг до ротного; побалакавши з фельдфебелем ротний його відпустив, і Журба підійшов до Гавриша, який уже готувався на рекогносціровку.

Ті ж гляди мені, Гавриш! не наробі гвалту. бо підведеш підпоручика, погано буде!-наставляв Журба.

Не турбуйтеся, Юрій Сидорович, все буде какуратно! От тільки смеркне і ми рушимо. Тут недалеко, і пів версти нема.

Ніч швидко насовувалась, як то завжди бува, і незабаром насупило так, що хоч око виколи. Гавриш із товаришами, одібравши пропуск крізь ланцюг, рушив від багаття і, одійшовши кілька кроків, потонув у темряві ночі.

Незабаром засвистів вітер по лісі, завиваючи немов величезна вовча зграя. Ліс заскрипів, зашумів голим галуззям. Пішов густий сніг. Солдати збились біля багаття щільно один біля другого, як отара овець у спеку, і сиділи нерухомо.

- Дивись мені, не засни там котрий!-погукував капраль, ходячи навколо багаття. Солдати, справді, гріючи один одного своїм тілом, куняли.

Прошло вже досить часу, як Гавриш пішов, і ротний почав трівожитися. Кілька разів прикликав фельдфебеля. Вже повернувся другий патруль, обійшовши ланцюг, а Гавриша нема.

- І якого-б чорта я лазив за тією пшінкою у таку негоду,-бурчав Іващенко, який теж видко трівожився.-Наче з роду не їв її! Замерзне де-небудь, або заблудить у таку завірюху. Ти не питав там вартових, куди вони пройшли?- звернувся він до одного з патрульних, що підсовувався до багаття.

На лівому хланку пройшли, казали на заставі-відповів патрульний.

- О, чуєте, наче хтось стрельнув!

Всі насторожились.

- Та то в багатті тріснуло!

Справді, нічого не було чутно, крім завивання вітру та шуму ліса. Прошло ще з пів години, але коли кого ждеш, то здається віком. Так тепер. Всі почали трівожитися. Недалеко почувся гомін. То вертався патруль (чим більші бували морози, тим частіше посилались патрулі, щоб не давати обмерзнуть тим, що держали варту в ланцюзі).

- А ось і ми, чи пізнали, чи ні?-забалакав весело Гавриш, наблизившись до багаття разом із патрулем і кидаючи до долу полотнище, повне качанів пшінки.

Товариші його зробили те-ж.

Гавриш із товаришами були так заметені снігом, що здавалися більше стовпцями, загостреними до гори шпичкою. Навіть очей не було видно.

А що?! казав. принесу. Трохи забаривсь, за се винен. Заблудивсь. Коли ж клята завірюха так мете, так мете, що очі заліплює. В лісі тут іще нічого. а що в полі-біда! Трохи покрутився, поки втрапив, та й то замість лівого хланку куди вийшов - вліз у середину. Фу! А тепер контентуйтеся!

І Гавриш розвернув полотнище з качанами, а сам тим часом обтрусював із себе сніг. Солдати, почувши голос Гавриша, всі повскакували з місць і кинулись до качанів, як діти, забувши навіть про холод. Фельдфебель доложив ротному про поворот Гавриша і одніс кілька качанів пшінки.

Ну й варт ота пшінка, щоб за нею лазить? бурчав уже люб'язно Іващенко.

- А за те я приніс вам такого качанчика, що а!-і з цими словами Гавриш витяг із торби здоровенний качан пшінки і люб'язно подав його Іващенкові б'ючи його по плечі.

Дурна голово.-відповів ухмиляючись Іващенко, а все ж качан узяв і засунув його в багаття.

Цілу ніч, не дивлячись на завірюху, солдати пекли та гризли пшінку. На ранок вітер стих, сніг перестав і тільки мороз скрипів під ногами. Опівдні нас змінила друга рота. Над вечір того-ж таки дня прийшла радісна звістка: Плевну взяли! Плевну, яка коштувала більш, як на 50 тисяч чоловічого життя, нарешті взяли 28 падолиста. Не диво, що коли об'явили сю вістку, лунало довго ура. В той же таки вечір всіх вільних від варті зібрали на молебні і, хоч він відбувався в захистному місці, все-ж таки божевільні турецькі кулі поранили кількох солдат. На молебні солдати щиро молились з ще частіше хрестились, не знаючи навіть за що вони так щиро дякують Бога. Піп драматичним голосом звертався до Бога, просячи від нього побіди над ворогом і супостатом, забуваючи заповідь того ж таки Бога: "Не убивай" Дяки від щирого серця гукали: "Подай, Господи!"

А я слухаючи сю лицемірну комедію, згадав слова величного пророка:

і перед образом твоїм
Нетоумленні поклони

.....

Щоб братню кров пролити просять,
А потім в дар тобі приносять
З пожару крадений покров.

Молебен кінчився. Вночі з поводу звістки про Плевну солдати, лежали в землянках, викладали свої погляди на далі і кожний пропонував свою диспозицію.

- Тепер я так думаю -почав Іващенко.-не довго й нам отут мовчки сидіть та мерзнуть. Почнем з Божою поміччю наступать.

- Тільки нам самим не взять, бо клятї обкопались міцно! Сюди на поміч треба-б не менш, як дивізію, а то й більше!

Ета верна!-мовив Жевлаков.-Вот как би прислалі гвардію! та возьметь! Потому народ все отборний! Ета как пайдьоть, как пайдьоть, в мамент разнесьот ету сволоч, разметает всю арду, как в песні пається!

- Що ти з своєю гвардією носишся, як дурень з писаною торбою?! Подумаєш, разметаеть! Гвардія твоя паничі, вони поки на гору вилізуть, то всі полягають,-суперечив Санціпара.

- Ні, ти сього не кажи, гвардія швидко ходить,-заговорив Гавриш.-Жевлаков правду каже. Пригадай переправу, як зведену гвардійську роту послали взять млин отой, де засіли турки..

- Вот, вот!-перебив нетерпляче Жевлаков Гавриша,-так она как пашла, как пашла!..

-Егеж, вона й пішла. кажу, а її там турки зустріли залпом, так вона тоді вже не пішла, а побігла, та так швидко, що насилу вже зупинив її ротний 11 роти Волинського полку штабс капітан Фок, а то може-б і в Дунай забігла-б!

Землянка разом зареготала, знаючи, що зведена гвардійська рота на переправі тікала від млина.

- Гавриш, розкажи йому про вангелію!-гукав хтось з гурту.

Жевлаков пустив у подарунок Гавришеві кілька пахучих московських слів, які повисли і так у дуже тяжкому повітрі землянки. і замовк.

То все дурниці.-протягав далі Іващенко.-А я кажу що коли прийдеться брати отсі чортячі гори. то тут з фронту нічого не зробиш! Треба обходить з усіх боків, щоб узять їх в перстень. тоді так!

- Як же ти її обійдеш, коли снігу понавертало по коліна, а в долинах то може й з головою буде? Поки виберешся, то й сили не стане,-кинув хтось з гурту свій погляд.

- Що було, те бачили, а що буде, побачить той, хто турецької галушечки раніш не ковтне,-вставив Гавриш.

Довго ще бубоніли солдати, виявляючи кожний свій погляд на те, як треба буде брати перевал. В одному тільки згоджувались, що брати прийдеться і що багато не долічимося людей, поки його з Божою поміччю здобудем.

Чи жати чи не жати, як там кажуть, а сіяти треба, так і наше начальство почало готуватися до бою. Прийшла чутка, що нам на підмогу йде генерал Скобелев з 16 дивізією, що він почне наступати, але коли і як, того ще ніхто не знав і кожний по-своєму міркував. Справді, тижнів через два почала підбувати 19 дивізія з гарматою, саперами, а незабаром стало відомо, що генерал Скобелев зі своєю 16 дивізією піде обходом через Зелене Древо, звідки був шлях навпростець у долину Тунджі. Шляхом сим, досить добре відомим болгарам, генерал Скобелев і рушив, щоб обійти ліве турецьке крило.

Шлях сей, звичайно, зовсім не підготовлений до військового руху, а до того ще вкритий глибоким снігом, а через те не так то легко було по ньому рухатися. Попереду пішли сапери, щоб очистити його більш-менш від снігу, за ними пішла піхота, а тоді вже й гармата. Із сього всього читачеві повинні бути ясні ті труднощі, з якими приходилось боротися в сім обході, а коли додати, що се в горах, де на кожному кроці зустрічались то прірви, то скелі, і все се треба було умудритися обійти і провезти гармату, то буде зрозуміло, якого лиха набрались там бідні люди.

Через сі перепони, рух генерала Скобелева був дуже млявий. Мета-ж була така: генерал Скобелев обійде ліве турецьке крило, князь Святополк-Мирський праве, перейшовши Єленський проход і маючи нас з чола, турки опиняться в перстені. Коли сі два війська з'єднаються до купи в долині Тунджі, ми повинні ударити з чола в самий рішучий мент і таким робом Шибкинський проход узяти. Розуміється, все се було закутане в таку таємницю, що ніхто того не знав, і тільки в кінці виявилось. Одначе обхід генерала Скобелева турки запримітили, хоч дуже пізно, навіть тоді, коли він уже почав спускатися в долину, і хоч збудували окоп, який повинен був обстрелювати шлях, але праця їх була даремна. Генерал Скобелев досяг мети.

Все наше військо було на поготові і кожну хвилину ждали наказу наступати.

Настав день 28 грудня, день, яким закінчились наші муки, день, який можна лічити кінцем війни, бо хоч після 28 і були ще де-не-де військові сутички, але то була остання агонія турецького війська.

Тихий, безвітряний ранок. Сонце викотило своє яскраво-блискуче холодне коло. Мороз тиснув. І прозоре гірське повітря давало змогу окові осягнути увесь далекий краєвид. Ми всі були по місцях. Мертва тиша всіх наших і турецьких позицій якось боляче трудила груди і в повітрі почувалось щось страшне, що за годину скоїться. Навіть щоденна стрільба одиноких стрільців змовкла. Ніде ані чичирк!

Далеко, далеко, десь там аж у долині, яка нам здавалася віддаля тоненькою темною смужкою, чулись часті-часті вистріли гармат та лускотня рушниць, які ледве долітали до нашого вуха.

То йшла батава в долині.

- Може Бог дасть і без нас обійдеться.-шепотіли солдати, лежачи в шанцях.

- Діждеш!-суперечили неймовірно.

- Дивіться, дядьку Іващенко, оно-о-о, по долині підбігають роти!-показував у далечінь Гавриш.-То наші!

- А хто зна, може й турки - відповів Іващенко.

Справді, напруживши добре дальнозоре око, можна було бачити чорні, тоненькі смужки, які рухались швидко вперед.

Ваше благородіє, пожалуйте, вас батальйонний командир просять!-почувся голос вістового.

Ротний нервово піднявся з місця і швидко пішов.

- Отсе чи не наступать прийдеться,-зашепотіли солдати.

- Що там чутно, Юрий Сидорович?-спитав фельдфебель Журбу, що одійшов від вістового.

- Від генерала Скобелева якась вістка прийшла,-відповів Журба.

- О, чуєте,-звернувся до Іващенка Санціпара.

Іващенко, нічого не відповівши, зітхнув.

Від генерала Скобелева справді прийшла вістка: "Князя Мирського не видко, наступайте з чола" Генерал Радецький, який страшенно жалів солдат і пускав тільки в рішучий мент, за що й його солдати любили, вагався. Наступати наказу не було. Ротний

вернувся. Солдати заспокоїлись і були певні, що обійдеться й без нас

Наближався південь. Ясне, прозоре до цього часу повітря почало немов мерхнути, і не пройшло й пів години, як усі гори вкрила така густа та темна хмара, що нічого не стало попереду видко.

- Ваше благородіє, вас і всіх господ офіцерів г командир полка просять!-почувся знов голос вістового.

Ротний і полуротний швидко піднялися з своїх місць і зникли в тумані.

Хмара так насіла, що навіть на два-три кроки вже не було видно нічого.

- О, се вже погано!-промовив з певністю Гавриш.-се не дарма.

Всі мовчали, наче прочуваючи, що справді зараз повинно щось скоїтися погане. Се був той мент, коли генерал Радецький рішив наступати. Генерал Скобелев прислав таку звістку: "Князя Мирського не видно. Я розстрілюю останні набої. Наступайте, не вагаючись, а то мене оточать і я пропав" Генерал Радецький дав наказ наступати. Роти рушили, кожна на вироблене зарані місце...

XV.

В одну мить ся абсолютна досі тиша, що панувала навколо, обернулася в невимовний гармидер. Рев гармат, тріск гранат свист і жалібне завивання куль і бомбових черепків, що літали у всіх напрямках, стогін людей, все се змішалось в один пекельний галас серед темряви дня. Ясне сонце, що так весело ухмилялось нам зранку, тепер з призирством відвернулось і закрило своє веселе лице, щоб не бачити сього чортячого весілля, сієї богопротивної праці, яка почалась. Смерть знов замахала швидко своєю гострою косою і, розпустивши чорні крила, почала косити ні в чім невинні солдатські душі. Перед повели подольці, щоб спокутувати буцім свій гріх за 5 вересня. Їм прийшлося брати передній турецький окоп, збудований двійчатою загородою. З переду глибокий і широкий рів, а за ним кам'яний мур заввишки зросту чоловіка. В мурі були пророблені для рушниць бойниці, звідки турки мали змогу безпечно стріляти на тих, хто наступає. За те подольці несли страшенні втрати. Тільки дякуючи туманові, який не давав туркам змоги добре ціляти, і вони стріляли більш навмання, подольці дійшли таки до рову, але ряди їх усе-ж так порідшали, що їх мусіли підтримати запасом. Пройшло уже дві години, як почалась та страшенна батава, а передні окопи ще міцно тримали турки. Наш другий батальйон зайняв скелю і лічився близькою

резервою. Але уявіть собі, що серед темряви туману турецьким окопам доконче не видно. де саме йде тиск, гармати-ж їх раніш уже були пристріляні до скелі, і її зо всіх боків обсипали і бомбами, і гранатами, і шрапнелями. Розуміється, що, сидячи серед такого пекла, треба було мати досить міцні нерви, щоб не збожеволіти. Не диво, що наш батальйонний командир, сидячи під навислим каменем, коли недалеко від його розривалась бомба, божевільно реготався і що-хвилі перехиляв у рот пляшку з якимсь зіллям, здається зі спиртом, а може й з горілкою. Ковтав із неї ковток і, немов заспокоївшись, водив навколо себе помутнілими очима, ніби питаючи: "Що сталось?" але не надовго. По хвилі бомба розривалась і з ним робилось те саме.

Але от прийшов наказ і нашому батальйонові оточити ліве крило турецьких передніх окопів. Для сього батальйон мусів спуститися по дуже великій кручі, навіть такій кручі, що маючи на увазі одлигу, яка була зранку і поняла її усю льодом, йти по ній було цілком неможливо, а треба було або котитися котом, або спускатися, як на санках. Солдати так і зробили: де-які просто полягали і покотилися униз, як камінці, а інші посідали верхи на рушниці і посунулися з гори.

Батальйонний командир, якого два солдати, підтримуючи під руки, вивели з укриття, тримаючи міцно в одній руці пляшку з зіллям, а в другій палічку з настромленим на неї багнетом і позираючи навколо себе божевільним оком, благополучно дійшов до крутого узбіччя. Тут розміркувавши, що йому не зійти, просто сів і простягнувши ноги поїхав униз, регочучись що-хвилі і перехиляючи на ході пляшку з зіллям у рот. За ним, окульбачивши рушниці, поспішали два солдати з його охорони. ¹⁾

Батальйон нарешті спустився на дно долинки і розсипав ланцюг, а незабаром і батальйонний приїхав з двома асистентами. Коли його підняли і поставили на ноги, ззаду, на тому місці, яким він їхав, уся шинеля була пошматована, але пляшка з зіллям ціла і трималася міцно в руці.

Але, Боже мій, що сталося? Не встигли офіцери порадитися поміж себе, що робити далі і як починати рух, - як по всій позиції пекельний гуркіт гармат, що досі третю годину лунав невгаваючи, вмить ущух. Немов би його й не було!

Всі збентежено дивились один на другого, наче ждучи відповіді на сю нежданну подію.

1) Під час бою кожний офіцер мав власну охорону з чотирьох солдатів.

Хмара, що закутувала всі гори густим сіро-темним туманом, почала рідшати, рідшати і соняшний промінь, продравши її наскрізь, блиснув яскраво ухмиляючись. Туман розтанув, розвіявся і зробилось навколо так ясно, так прозоро, немов би ми, досі сидячи в темнім льоху, раптом вийшли в сліпуче яскраве повітря. Озирнувшись, ми тільки тепер побачили, куди нас занесло. Попереду нас не більш як на двісті кроків сірою смугою тягнувся передній турецький кам'яний мур, а над нашою головою вирячився дванадцятиокий турецький шанець. Він увесь був укритий людом, немов комашнею. Нас вони бачили, се-ж ясно; коли-б почали стріляти, то перебили б усіх, як курей; а про те гармати мовчали, хмуρο позираючи на нас своїми дванадцятьма чорними очима. Далеко-далеко десь, там на тих горах, що ми тільки покинули, було чути навгамовний лемент "ура" який ледве долітав до нас на дно. Всі бліді, як полотно, озиралися, немов той вовк що необачно попав у яму і сидить, кліпаючи очима та шкірячи зуби невідомо на кого. Солдати тихо лежали в ланцюзі.

Отсе чи не взяли турки скелі,-заговорив стиха Іващенко,-а наші багнетами вибивають.

- Чого доброго? Та так воно й є! Чуєте якийсь лемент?

Справді, се могло статися, бо коли ми покинули скелю, війська на ній не зосталось ніякого, все пішло в чільний тиск подольцям на підмогу. Ура невгамовно клубком котилося і розлягалось по всім нашим таборі, то заміраючи на хвилину, то знов долітало до вуха.

- Аж ось коли доскочили таки свого! Попали туркам у борщ! Тепер уже не випручаємось звідси,-бурчав Гавриш.

Згори, від скелі, котилося щось до нас сіре, мов камінець. Камінь сей, швидко котючись, усе наближався та наближався, і нарешті ми розгляділи, що то не камінь, а солдат котом поспішає до нас. Солдат, докотившись, швидко піднявся і підійшов до гуртка офіцерів, поміж якими був і батальйонний, і подав йому клаптик паперу.

Батальйонний від того часу, як ущухла гарматна гуркотня, перестав, уже сміятися і, покінчивши пляшку з зіллям, віддав її одному солдатові з охорони. Він хутко розвернув папірець і його очі, що досі були повні божевілля, заблищали вмить сміливістю і суворістю. Згорда піднявши голову, охриплим від довгого сміху голосом він гукнув урядово:

- Ребята! Турки піддались! Вітаю всіх з побідою!

Довге, гучне з самого дна намученої солдатської душі ринуло: ура! розкотившись по всіх щілинах. Офіцери стискали один другому руки, обнімались, цілувались.

Се був день 28 грудня 1877 року о 4 годині по півдні.

Шибкинський проход, а з ним тридцять шість тисяч турецького війська, 120 гармат і обоз перейшли в наші руки.

Але читачеві певне дуже цікаво, що саме тут трапилось? Диспозиція була розписана так, що генерал Скобелев повинен був в долині Тунджі з'єднатися з князем Святополк-Мирським, а на правду нам прийшлося чоловім штурмом виручати генерала Скобелева. А трапилось ось що: генерал Скобелев спустився швидче в долину, ніж того ждав кн. С.-Мирський, а через те він із своїм військом запізнився і тільки після того, як генерал Радецький дав наказ нам наступати, князь Святополк-Мирський зі своїм військом став наближатися до мети. Дякуючи сій перепинці, ми дві години даремно тратили людей.

Подольцям прийшлося засипати своїм трупом передній турецький рів, щоб його перейти і взяти багнетами кам'яний мур. В сю мить турки, побачивши, що вони оточені зо всіх боків, піддались. Оскільки штурм з чола був надзвичайний, про се свідчить розмова турецького генерала Веселя-Паші з генералом Радецьким після того, як уже турецьке військо було полонене.

- Скільки вашого війська приймало участь у штурмі чола?-спитав, кажуть, Весель-Паша генерала Радецького, сидячи за сніданком.

Два полки,-відповів, добродушно ухмиляючись, Радецький.

- А скільки полк ваш має людей?-допитувався Весель-Паша.

Три тисячі. Взагалі в штурмі чола приймало участь 6000,-додав, усміхаючись, генерал Радецький.

Тільки всього?-здивовано крикнув Весель-Паша на лиці поблід.

- А ви як думали? тим-же тоном спитав ген. Радецький.

- Я думав,-відповів Весель-Паша -що бодай дві дивізії! О, коли-б я знав, що тільки два полки наступають, ні за що у світі не піддався-б і тримався-б до остатньої каплі крові...

- Е як там кажуть: коли-б знаття, що в кума пиття!

Нагукавшись у волю ура, ми рачки полізли знов на гору. І коли долізли до скелі, перед нашими очима розвернулася картина сьогоднішнього бою, від якої слова німіють і в грудях стискає дух. Весь укритий снігом, мов білим полотном, шлях і поле, куди голо-

вно йшов штурм нашого війська, був усіяний сірим солдатським трупом, немов би величезна отара овець полягла на спочивок. Червоно-чорні плями крові здавались прогалинами на снігу, а нерозірвані трупи, немов здоровенні кавуни на баштані, лежали чорніючи серед білого снігового поля. Тут одна чиясь нога в чоботі лежала сиріткою, там рука, там тулуб без голови, а там... одна торба від сухарів свідчила, що тут був, та десь дівся чоловік. Тільки здоровенна червоно-чорна пляма від всмоктаної снігом чоловічої крові свідчила, де він був... Але годі! Не хочу більше бентежити нерви читачеві малюванням сих невимовно тяжких картин і, заплющивши очі, пройду швидче сей бенкет недавнього кривавого весілля. Ідучи клаптиком сього поля смерті, солдати ой-ойкали, боженькали, та, тяжко зітхаючи хитали головами.

- Швидче там! Не зупинятися!- підганяв голос фельдфебеля тих, що з жахом спинились біля розірваного на шмаття солдата.- Пішов в ряди!

І батальйон, вибравшись на шлях, швидким кроком пішов до своїх землянок. Як тепер з'ясувати перед тобою, мій любий читачу, ту радість, яка опанувала всіх нас, коли ми вернулись до своїх темних нір землянок, почувавши, що тяжкий камінь, який ми носили п'ять місяців, раптом упав із плечей? Перший раз за п'ять місяців ми мали змогу спокійно зняти амуніцію і спати, не турбуючись, ні про що. Яка радість змогла порівнятися тоді з нашою радістю? Словами вимовити її неможна, але обмежусь одним тільки - ніяка.

Другого дня з раннього ранку ховали товаришів, що заснули вічним сном на чужині. Викопали ряд довгих, глибоких ям, куди позносили задубілі їх мертві тіла, і поклавши рядком з одного й з другого боку спільних братерських домовин, почали правити панахиду. Сумно схиливши голови на груди, стояли товариші, свідки їх безневинної смерті, утираючи з очей настирливі сльози. І коли піп виголосив їм вічну пам'ять, почали складати в ями один на другого, як дрова. Ями піп запечатав, а товариші, кинувши по грудці мерзлої землі їм на спомин, розійшлися

Перед обідом дали по кримці ¹⁾ спирту, а по обіді десь узявся бубон, скрипка, а Іващенко витяг з ранця свій клярнет, до якого він не доторкався вже п'ять місяців, і почалася гульня.

1) Кухлик, трошки менше склянки, якими кантиняр міряє і роздає горілку. Дають по кримці чи по пів кримки, як сказано в приказі по полку.

Санціпара по мерзлій землі вибивав дрібно тропака з присвистом, ловко в такт б'ючи себе руками по халявах. Гавриш на одній нозі витанцьовував гумористичний танець "шевчика" показуючи всі подробиці шевського ремесла; то зубами наче натягав передок на копил, то стукав кулаком об коліно вільної ноги, немов забивав у чобіт цвяшки і притовкував дратву. Все, кажу, йшло під веселий, невгамовний регіт товаришів, що стояли наоколо. Жевлаков довго дивився на сю веселу гульню мовчки, нарешті не витерпів. Він заухкав, заляскав пальцями, задригав ногами і, ударивши себе рукою по потилиці, раптом вскочив у гурт, крутячи задом. Тут вже регіт почався такий, що навіть Гавриш, як не був зайнятий виконанням деталей свого танцю "шевчика" уздрівши Жевлакова, що швидко ходячи навколо його крутив задом і гукав уже: "Роздайтеся, вот умру!" - розреготався, плюнув і не зміг кінчити свого танцю. Тільки один Іващенко спокійно вибрав "дудочку" на своїм клярнеті, який іноді від натуги кричав гускою.

Над вечір другого дня почалось розброювання турецького війська. Картина з одного боку дуже велична, а з другого викликає якесь гнітюче вражіння. Уявіть собі широкий майдан. Роти незброєних наших солдат стоять і ждуть приходу турецького війська. Табор за табором турецького війська при повній зброї підходить. Чується команда, роти вирівнюються одна за другою. Знов команда - і всі турецькі солдати відходять на бік, оставивши рушниці і пояси з набоями. Тоді наші солдати підходять і беруть кожний по кілька рушниць на плечі і несуть їх, як дрова. І перед хвилиною ще таке грізне, міцно узброєне турецьке військо, тепер стоїть, покійно схиливши голову, перед своїм побідником і журливо дивиться, як на його очах його міць, його дужу силу разом із його зброєю одняли, взяли і несуть кудись, зоставивши йому одні сумні згадки! Не знаю, як кому, але мені було дуже прикро. Розброювання скінчилось, і полонене турецьке військо, ешалонами, спершу нагодоване кришанкою ¹⁾, а потім оточене навколо багнетами, погнали на Габрово. Ми те-ж стали готуватися до походу.

Д. 31 грудня в обідню добу приїхав головний командир всього війська, великий князь Микола Миколаєвич старший зі своїм штабом. Він весело ухмилявся, дивлячись на обідраних, змучених непомірною напругою солдат, що наче байдужі до лих весело співали, вигукуючи:

1) Юшка з кришеним м'ясом.

На разсвєті стрепенулись
Житомирці єгеря,
Молодцями підтягнулись.
З'їли по два сухаря.

І його червоне, сите обличчя сяяло радістю, дивлячись на се гарматне м'ясо, призначене для його слави. Він здоровкався, звертаючись словами: "Здорові, шибкинські орли!" а солдати дружним гуком одповідали: "Здравія жєлаєм, Ваше Імператорське Височество!" Проїхав далі, а на завтра ранком ми виступили в похід.

Покидаючи проход, який за сі п'ять місяців зробився наче рідним, я почував у душі й радість і жаль. Кинувши оком навколо всієї місцини, закутаної білим килимом снігу, що тепер тихо спала і на якій де-не-де стирчали чорніючи осиротілі величезні чинари, я пригадав, якою вона була п'ять місяців назад, коли всеруйнуюча рука чоловіка до неї ще не доторкалася! Вся поросла предковичним лісом зелених велетнів чинар, кущів і гущавин... І я мимоволі зітхнув. Де все те ділось? Немов корова язиком злизала! Все знищив, усе зруйнував жадний до крові і грабунку, ненажерливий чоловік! І ще раз глянувши на неї, я кинув їй останнє прощай!

Спускаючись з гір, ми побачили солдат 24 дивізії, що працювали над звозом наших і турецьких гармат у долину. Се була їй нагороді начальства за шибкинську невдачу.

Чим нижче ми спускалися з гір, тим ставало тепліше і тепліше, а коли, нарешті й зовсім спустилися в долину, зоставивши над головою у себе білі шапки снігом укритих Балканів, - нам зробилося душно. Немов ми вискочили з глибокої та холодної, вохкої ями і опинилися в яснім, теплім соняшнім повітрі весняного дня. Перед очима розвернувся чудовий краєвид. Широка, рівна і без краю довга, та Гася, що простяглася, а як встане то й неба дістане, зеленою весняною муравою вкрита, оточена з одного боку тільки що покинутими нами Великими, закутаними снігом, Балканами, а з другого зеленими, що ледве мріли, оповиті сизою млою, Малими, - пишно розляглася перед нами Долина Троянд або річки Тунджі, що тоненькою стрічечкою, мов гадючка, по ній в ється

Здравствуй, річка без притока,
Ми прийшли к тебе з востока!
затягнув запівало Певний.

Вохлі, вох да люле!-,

Ми прийшли к тебе з востока-

грякнув гурт пісельників другої стрілкової роти.

Ся долина через те зветься долиною троянд, що тут ростуть єдині в світі троянди, з яких добувають трояндовий олійок, який вважається дуже коштовною річчю. Місто Казанлик, що стоїть серед сієї долини, і єсть те місце, де виробляють сей олійок.

Ідучи шляхом, який річка Тунджа то зовсім кидає і втікає в далеку далечінь, то знов наближається і перерізує його, ми надібували де-не-де свідків недавньої січи, які лежали, дожидаючи черги, коли над ними змилюються і поховають. Над вечір ми прийшли в Казанлик.

Місто Казанлик було пусте і майже до крихти розграблене. Все, що було зосталось з турецької людности, утікло, зосталось тільки кілька шпиталів, повних ранених турків, яки зараз же перейшли під нашу охорону. Славними донськими казаками, спеціалістами по грабіжній часті, які пройшли попереду нас, Казанлик був так ограблений, що навіть покрівля на меблях була позривана і тільки волосся від набивки та клоччя валялося скрізь по всіх хатах. Тут ми простояли кілька день і наші солдати нишпорили по всіх-усюдах, як кури на смітнику, шукаючи й собі пожитку. Звичайно, знайшли, але дуже мало. Між іншими, наша рота знайшла бутиль з якоюсь оливою. Фельдфебель Журба роздивився гарненько і прийшов до переконання, що се дужа гарна масть, звелів помастити нею чоботи, бо справді чоботи у всіх були досить виброджені. Оливу розляли по черепочках і солдати понамащували чоботи; але страшенно здивувались, що після сієї операції пішов такий пах, що навіть голова макітрилась. Се було перед днем виступу в похід увечері, а другого дня, коли рота вирівнялась і стояла вже готова до походу, підійшов ротний з офіцером. Пах від солдатських чобіт свердлом крутився над ротою і зразу вдарив у ніс ротному.

- Що се за пах? Фельдфебель!-здивовано спитав ротний.

- Так што, в. благородіє, учорася знайшли ребята бутиль з оливою, так я звелів помастити нею чоботи, а вона так пахтить, што навіть даже спать було неможливо.

- Та се-ж розове масло, а не олива, се дуже дорога річ.

- Нікак нет, в. благородіє, так што, як єсть олива, на масло не схоже! У мене ще пляшечка зосталась, звольте подивитися!

І Журба витяг пляшку з торби і оддав її ротному. Ротний узяв пляшку, понюхав і засміявся.-"Ну, розуміється, розове масло",- додав він, передаючи пляшку полуротному. Той теж понюхав і теж засміявся; а Журба здивовано дивився на них, не розуміючи, де там те розове масло вони побачили, і теж усміхався невірячи. Тут треба сказати, що трояндове масло зберігається в оливі, щоб не видихалось, і через те, що воно не змішується з оливою, а тримається осібно, то його наливають спершу, а потім зверху оливу наливають і олива не дає змоги йому вивітрюватися. Через те нічого дивного тут не було, коли Журба запевнив себе, а потім і ротного, що то дійсно була олива. Пляшку ротний віддав своєму денщику, і рота рушила в похід, зоставляючи позад себе пах троянд, який приємно лоскотав у носі тим ротам, що йшли позаду, немов вельможна пані, наскрізь просякла пахощами, пишаючись пройшла поміж юрбою муштин у залю до танців.

Весь сей день ми йшли сією розкішною долиною, дихаючи чудовим повітрям ранньої весни. Легенький вітрець повівав і щохвилини свіжив наші груди, не даючи втомі зварити нас. Нав'ючені, як і завсігди в поході, солдати йшли жваво і навіть відсталих не було. Сонце вже схилялось до спочивку, коли ми не примітно перейшли Малі Балкани і вийшли в чисте поле, те поле, про яке пісня солдатська каже: "Поле чистое турецькое! Аж ось де ти!" Справді то було дійсно чисте, безкрає поле, яке нагадувало мені наші колишні козачі, а тепер херсонські та катеринославські безкраї степи і чимось невимовно радісним пахнуло на мене. Я озирнувся назад і побачив білу смужку, що рівною ниткою тягнулася, ледве мріючи там далеко на краєвиді. То білили снігом укриті Великі Балкани, які так довго давили мені мої незвичкі до-гір степові груди і спиняли мої далекозорі степові очі. з якими нарешті я попрощався назавсіди. А поле широке та безкрає, що розкинулось лоперед мене величезним килимом, вабило до себе і немов тихо шепотіло: скоро, скоро вже побачиш ти й своє рідне українське поле, яке напоїть твої змучені груди здоровим, чистим, рідним повітрям. А поки що дихай моїм! і я глибоко повними грудьми втягнув у себе повітря поля турецького.

Наша дорога йшла східною частиною Туреччини, що лівим крилом своїм упірається в море. Ночували в Єні Загрі, а другого дня повернули ліворуч і пішли на Ямболь. Всі ці міста були пусті. Скрізь руїна. Все живе кудись повтікало, хіба одинокий болгарин зустрічався, та й той все, що мав ще не заграбованого, ховав яко

мога далі від очей своїх братів, грабителів-визволителів. Через те навіть за гроші дістати було нічого неможливо.

До Ямболя ми прийшли увечері і поки квартир'єри розміщували, де якій роті ночувати, зупинились на вигоні ждучи. Тут же на вигоні попереду нас трохи в бік стояв окопаний тік із клунею. Ніч наближалась. Потомлені всі стояли мовчки. Коли се серед глибокої тиші почулось кувікання поросяти і тупотня, немов хтось ганяється. Здавалося-б, тут нічого дивного не було, але враз, коли долетіло кувікання до роти, всі солдати зареготались.

Чуєте, чуєте, братця!-Ото Гайдамака порося у болгарина купує на вечерю!-звернув увагу товаришів Гавриш.

Рота розлягалася зо сміху. Кувікання на хвилину змовкло, але знов почулася тупотня і порося знов закувікало. Далі грюкнуло, немов щось важке упало на землю. Порося кувікнуло і все ущухло.

- Вже купив і гроші в кишеню поклав,-з певністю додав Гавриш сміючись.

Квартир'єри надійшли і роти рушили на спочинок. Вранці болгарин прийшов скаржитись ротному, що хтось із солдат украв у нього порося. Розуміється, що ся скарга закінчилася обіцянкою дізнатися, хто таке безчинство скоїв, а порося ззіли ще вчора за вечерю.

- Ти-б нам, братушка, продав кілька кокошків (тоб-то курей). Я дам зараз парички (гроші).-звернувся офіцер до болгарина, що стояв, схиливши журливо голову, жалкуючи за поросям.

- Нема, братушка, січко козак забрал і таки бегал на Стамбул.

На сю розмову на дверях з'явився Гайдамака і з за спину болгарина показав офіцерові чотирі курки, які він за головки тримав поміж пальцями правої руки. Офіцер з першу ухмильнувся, а потім раптом насупив брови, моргаючи Гайдамаці в бік болгарина. Той зразу зрозумів погляд і, коли болгарин озирнувся назад себе, немов щось причуваючи з моргів офіцера, Гайдамака вже сховав руку з курьми собі за спину і пильно роздивлявся стелю.

Шкода, шкода, братушка, що нема у тебе кокошків, а то я б купив,-протягав розмову офіцер, щоб одвернути увагу болгарина від Гайдамаки.

А-ц!-журливо цмокнув болгарин, приклавши ніготь великого пальця до зубів. Гайдамака тим часом вискочив за двері.

- Ну, прощай, братушка! Будь здоров!

І бідний болгарин, приклавши руку до чола, кланяючись своїм грабителем-визволителям, вийшов з хати, а офіцери сміялись.

З Ямболю ми рушили на Андріянополь і ввесь час ішли степами війська черкеського, ніде не зустрівши ні одної оселі. Ночували в степу і так виснажились харчами, що нас годували реквізіцією, себ-то наряжали частину війська, яка знаходила черкеські аули і заставляла пекти хліб для війська, звичайно, не платячи за се ні шеляга. Так ми добрались до річки Маріци, де й зупинились на кілька часу, бо треба було зробити міст для переправи.

Шумі Маріца окровавлена,

Плаче дівіца люто ранена-

як співають болгарини. Справді Маріца шумить і гурчить. І хоч вона не дуже широка, і не дуже глибока, особливо в сім місці, де ми її переходили, одначе бистрина води така, що навіть коли переходило в брід де-кілька в'ючних ослів, то одного вода з ніг звалила - ледве вирятували. Звідси до Андріянополя верстов 15. Тут ночували, і дощ парив усю ніч. У нас не було вже ні хліба, ні сухаря: одного тільки м'яса давали скільки хочеш, бо товару, що награвували у черкесів по дорозі, гнали за нами цілими гуртами. Але як там кажуть: дурне сало без хліба. Солдати понаварювали юшки з м'яса не соливши, бо соли чорт його мав, понаїдались і деякі заслабли на живіт. І коли другого дня, переправившись через міст, який більше нагадував кладку, ніж наведений саперами міст, пішли далі, - солдати частенько вибігали з рядів і сідали на відпочинок осторонь від шляху, нагадуючи здалека орлів на чагах.

Глейовий ґрунт, розмочений дощем, робив шлях неможливо важким до руху. Ноги прилипали до землі так щільно, що треба було добре напружуватися, щоб їх вирвати. Прочалапавши так 15 верст, більшина солдат залишила підошви від чобіт у болоті, а до Андріянополя прийшли хоч у чоботях, та слід босий. Сі 15 верст ішли майже цілий день.

Ще зранку чулися в боці Андріянополя вистріли, але не довго. Швидко вистріли змовкли і, коли ми над вечір нарешті доплентались таки до міста, Андріянопіль уже був зайнятий нашим військом, тим, що йшло правим крилом від Плевни по шосе.

Андріянополем закінчилася війна або авантюра російського самодержав'я, а з нею зупинилася бистра річка невинно пролитої народної крові, море сліз і мільярди народних грошей. Бо хоч

простоявши в Андріянополі з тиждень, військо й рушило далі на Царгород, одначе взяти його Бісмарк не дозволив і в місті Сан-Стефано, що стоїть на березі Мармурового моря, 19 (31) серпня між Росією і Туреччиною було підписано згоду, або як солдати казали, "замирення"

Мету було досягнуто: "виповнена справедливість", підтримано "достоїнство", як сказано було в царськiм маніфесті. А що найголовніше, допомогли підвладним народам султана, яким несила було вже далі терпіти неволю, випручатися з рук "угнетателів" Так голосив військовий наказ великого князя Миколи Миколаєвича старшого.

Який єзуїтський викрутас! Які красні блискучі слова, повні любови до пригноблених братів-славян! Які гадючі сльози, яка крокодило братерська турбота, з кайданами в руках, про поліпшення долі братів болгар, що, мовляв, так стогнали в турецькій неволі, аж нікуди! А в той же самий час у себе, в Росії, де "від молдавана аж до фінна на всіх язиках все мовчало, бо благоденствовало", ще в 1876 році видали закон, яким тридцяти-мільоновому українському народові вирізали язик. Бо сей закон забороняв не тільки друкувати книжки на сій мові і газети, але навіть пісню ту чарівну пісню, повну поетичної краси, яка була і єсть гордістю української нації, яка дивувала і дивує і буде дивувати увесь світ - з дозволу визволителів балканських славян можна було тільки мимрити носом, бо слова вимовляти заборонено. І коли я, вернувшись з війни до Київа, попав на концерт Лисенка, де між іншими в програмі було поставлено одну українську пісню "Дощик" то її слова повині були бути переведені на французьку мову, бо по-своєму співати було зась. І пісню:

Дощик, дощик

Капає дрібненько,-

Я-ж думала, я-ж думала:

Запорожець, ненько!-

я почув у такій формі:

La pluie, la pluie

Dren, dren, dren, dren, dren, dren!

J'ai pense, j'ai pense

Que c'est un cosague, maman!

Але про се колись я ще розкажу більше цікавих фактів, а тепер вернусь до військових згадок і закінчу їх.

Під Царгородом або Константинополем військо все, до 100 тисяч, було зібране для параду. І великий князь Микола Миколаєвич старший показував туркам і всім присутнім іностраницям - муштру свого війська, що складалося з усіх вільно-поневолених народів, які так себе гарно почувають під державною російською рукою і мовчать, бо благоденствують.

Провештавшись з полком ще місяців чотирі по Костанесах, Читалджах, Сан-Стефанах та Мукхакіоях, я повинен був з волі начальства вернутися до Росії. Боже, якою радістю забилося моє серце, коли я прочитав сю дорогу звістку в наказі по полку! Попрощавшись зі своїми любими, милими товаришами, з якими в протяг цілого року прийшлося перенести стільки муки й горя, і побажавши їм теж скорого повороту, я поїхав до Буюк Чеклидже (затока Мармурового моря), де й сів на англійський пароплав "Северн".

Се страховище стояло далеко від берега в морі, куди підвозили на катерах та на плотах обоз, коней і людей. І все се він ковтав спокійно і ховав у свою безодню утробу. Під впливом думок і невимовної радості, що скоро скоро я вздрю свою рідну милу Україну, я довго не міг заснути і ввесь час чулася гуркотня машин, дзвякання ланцюгів та короткі, мені незрозумілі погуки англійців-матросів. Перед світом я заснув і прокинувся, коли вже велетень "Северн" ралив воду Мармурового моря. Теплою прохолодою подихав вітрець. Живуче, тепле повітря південного моря хвилями вливалось мені в груди. Лівий крутий беріг ледве манячів у сиво-блакитній млі. І цілі гурти всякого вільного птаства кружляли поперед пароплава, то блискаючи крилами в яскравім теплім соняшнім повітрі, то опукою падаючи в чисту мармурово-блакитну воду моря і весело хлюпощучись.

В далекій блакитній млі крутого берега ще манячили високі мінарети. Аж ось сизоблакитна намітка все рідшає та рідшає. І коли нарешті "Северн" увійшов у Босфор, перед очима виразилася чарівна картина. Пишно, вся втопаючи в зелених садах, утикана немов устюками, високими мінаретами, блискаючи різнобарвною черепицею дахів, щаблисто розляглася, ліниво дрімаючи на крутому березі Босфору, ветха деньми Византія або Царгород, колишне джерело світу науки і архітектурної штуки. Праворуч, по той бік Босфору, в тумані на чатах манячів Скутар. "Северн", не звертаючи уваги на сю околичну чарівну красу, су-

нув усе далі та далі важке тіло по рівній, ясно-прозорій блакитній воді Босфору.

Аж ось і Буюк Дерє або Золотий Ріг, найпишніша частина Царгороду. Султанські палаци, розкішні кіоски, стрункі, високі, темно-зелені кипариси, що здавались чорними плямами серед зелених садів, а далі над усе висився зелений дах чуда людської культури, колишній византійський собор св. Софії, а нині турецька мечеть тієї-ж назви. Зачарований красою Царгороду і його околицями, я й не примітив, коли "Северн" пройшов Босфор і просунувся вузькою протокою в просторе Синє море.

Синє море грало сивочубою хвилею. Північний вітер віяв чимсь рідним, чимсь ближчим серцю, ніж уся ся південна краса, і я, встромивши очі в далеку морську далечінь, стояв нерухомо, немов ждучи що ось зараз з'явиться рідний край. Прочумавшись, я озирнувся назад. Царгород мляво потопає у хвилях Синього моря і ледве мрів, уже закутавшись у синє-блакитну млу...

Прощай, Византіє!...

Прогойдавшись на хвилях Синього моря два дні "Северн" на ранок третього дня почав наближатися до Одеси. Радість опанувала всіх невимовна. Солдати, офіцери, всі висипали на палубу і гучно гомоніли, ділячись вражіннями. А ось і рейд! Матроси кораблів, що стояли якорем на рейді, раптом вкрили всі щогли і реї, мов мухи, і різноманітними стягами забарвили всі кораблі. Гучне вітання ура! розляглося по всім просторі Синього моря. З "Северна" відповіли тим самим. Шапки, хустки маяли, а ревуче невгамовне ура стогоном стояло увесь час у повітрі, поки "Северн", минавши хвилеріз, тихо підсувався до пристані. Пристань теж уся комашніла людом і з усіх грудей лунало невгамовне ура! Нарешті "Северн" ошвартувався і нас спустили на беріг.

І хотів би я, та не можу, з'ясувати перед тобою, мій любий читачу, ту радість, яка опанувала всією моєю істотою! Мені хотілось разом і танцювати, і плакати, і перекидатися, і цілувати усіх присутніх і рідну землю... але сього не дозволяла субординація, і я, задавивши все се в собі до слушного часу, тримав себе чемно.

На другий день я, здобувши собі дозвіл від начальства, сів на чугунку і на крилах радощів летів додому. О другій годині ночі я вже був на станції Єлисавет. Хутко захопивши свій клуночок із мізерією і турецьку рушницю, яку віз братові в подарунок, я вискочив на перон, маючи на увазі проскочити непомітно до візника. Але не вспів я в півтемряві перона ступити кілька кроків, як почув

позаду себе: "Миколо!" То був голос моєї старенької матері. Ключок випав у мене з рук, сльози затуманили мені очі, і я не тямлю, як опинився в її обіймах. Міцно тулячи мене до своїх жданкою наболілих грудей, задихаючись і обливаючи мене своїми гарячими сльозами, вона шепотіла: "Миколо, Миколо! дитино моя!" Брати й сестра теж кинулись обнімати та цілувати, а я... Я стояв, і - плакав. І хоч шибкинському, мовляв, лицареві, у якого на грудях висіли царські цяцьки, хрест св. Юрія і срібна медаль, було се зовсім не до лица, але я плакав, сльози дощем капали на руки матері, яка не випускала мене з своїх обіймів

Нарешті я дома! А коли вранці приїхав батько, що був в об'їзді і цілу ніч поспішав назустріч кіньми, та побачив мене в своїй хаті здоровим, веселим, оточеним ріднею, він, стримуючи сльози, владно гукнув: "Стара! горілки! На сто карбованців горілки!" - і кинувся обнімати мене!

Склад видання в Крамній Коморі
Т-ва "Час" у Києві,
Володимирська вул., № 42.

ПІСЛЯМОВА ДО ПЕРЕВИДАННЯ

Перед тобою, читачу, твір Миколи Садовського "Спомини з Російсько-Турецької війни 1877-1878р.", виданий друкарнею Товариства "Час" у Києві 1917 року.

"Як чудово, Боже, ти збудував світ! Якими красними фарбами ти розмалював його, і все те для людей! Здавалося б, чого нам ще? Але нам мало. Ми бажаємо чогось, а чого, її самі не знаєм. І, ганяючись за тими незрозумілими бажаннями, з предки-віків проливаемо кров..." - ці роздуми з перших сторінок, можна сказати, задають тон усій книзі. Та несправедливим було б твердження про заабстрагованість міркувань автора. Хоча він і не береться давати всебічно обгрунтовану оцінку тим непростим подіям, про які офіційна історіографія її донині пише здебільшого як про фейсверк патріотичних та інтернаціоналістських поривів, лише де-не-де упускаючи обережні натяки на "плани царизму щодо Балкан" ("История Украинской ССР в десяти томах", т.4, К., 1983, с.446). Адже й тоді, поряд з ентузіастичною підтримкою визвольної боротьби братів-слов'ян (прикладів безліч, але то окрема тема), висловлювались і критичні судження. Микола Тобілевич (то згодом він стане великим артистом Миколою Садовським) - блискучий офіцер царської армії, який дістав георгіївського хреста (найвища нагорода!) за мужність і відвагу в боях на Шипці (Болгарія), дає погляд, сказати б, із середини на ті події, на становище й почування вояків. І не раз тривожить його думка: "Навіщо все се? Кому користь? Кому воно потрібне?.."

Ще на початку походу вразила його зустріч у молдавському містечку Галаці з могилою гетьмана Івана Мазепи - "того славного патріота, що бажав здобути щастя і волю і честь своїй рідній, бездольній Україні і, знесилившись у тяжкій боротьбі, поліг у далекій чужині, анафемою затаврований..." Гіркі, болючі сколихнула роздуми, що їх ще більш загострили роки (адже спогади писалися значно пізніше) й нові нещастя, яких зазнав рідний край: "Безталанна ти, моя рідна Україно! Кому ти тільки не помагала здобувати волю і самостійність? Кого ти не підтримувала будити національні почуття та виробляти національну культуру? Всім. І ляхам, і москалям, і молдаванам. От і тепер, сидючи сама в неволі, в тяжкій ярмі, виставила снів своїх недобитків визволяти далеко вільніших за тебе - болгар із турецької неволі! А хто ж тобі допоможе скинути з своєї шиї те тяжке ярмо, яке необачно наділа собі ще за часів Богдана? Хто допоможе тобі здобути волю, як ти помагала?! Ніхто! Ніхто! Про тебе вже забули всі. Навіть синів твоїх підлітків у школі чужиничній навчають, що тебе ніколи її не було, а так собі, мовляв, клаптик російського народу, історичними хибами одірваний від своїх, а потім волею божою вернувся знов до своєї рідної російської хати. Діти малі, нерозумні вірять байці!.."

Чи не ще більшу біду вбачає автор у тій деморалізації людей, яку неминуче приносить війна. Річ навіть і не в тім, що занедбані, а то її окраджувані інтендантськими службами солдати змушені, у свою чергу, обкрадати місцеве населення, - тобто тих, кого вони прийшли визволяти. Особливо жахає те, що люди не просто при звичаються до смерті (так що, скажімо, можуть зробити з трупів ворога вал і з-за нього спокійно стріляти), - вони починають ...знаходити в ній причину для радощів. З якою гіркою іронією розповідається про ви-

нахід офіцерській давати солдатам франк, себто четвертак, за убитого турчина (як дешево цінувалось життя чоловіка!) і про наслідки такої винахідливості: "Господи, скільки радості, скільки реготу, коли стрілець не промазав, а попав..."

Чимало тут влучних спостережень і щодо справжньої та удаваної хоробрості, її диких порядків, унаслідок яких так багато марно втрачено людей, і варварського понищення природи і ще багато чого...

"Авантюра російського самодержав'я" - таку вищерпну характеристику дає війни М.Тобілевич (Садовській). Різко, саркастично коментує він царський маніфест про успіх у поданні допомоги народам Балкан у боротьбі проти "угнетателів": "Якні єзуїтській викрутас! Які красні блискучі слова, повні любові до пригноблених братів-славян! Які гадючі сльози, яка крокодило-братерська турбота, з каїданами в руках, про поліпшення долі братів болгар..." І тут же - крик душі про тридцятимільйонний рідний український народ, якому Указом 1876 року "ВИРІЗАЛИ ЯЗИК", бо заборонено було не тільки книжки видавати, "але навіть пісню... яка дивувала і дивує і буде дивувати увесь світ - з дозволу визволителів балканських славян можна буде тільки мимрити носом, бо слова вимовляти заборонено". Наводить і простеньку стародавню пісню народну "Доцик" - у ...французькому "варіанті"... як ілюстрацію абсурдності самодержавної системи, як один із незчислених виявів трагедії українського народу.

Текст спогадів перед тобою, шановний читачу. Сам суди і про правдивість оповідача, і про неабиякні його літературні хист.

Онук І.К. Тобілевича (І.Карпенка-Карого) Назар Юрійович нещодавно опублікував у журналі "Вітчизна" (№ 5-6 за 1991 рік) листи Івана Карповича. В одному з них - розповідь про ювілей композитора Миколи Лисенка й роздуми І.Карпенка-Карого, викликані тим рідкісним святом української культури: "Ні один народ в Європі не переживає того, що ми, українці, в 20-му столітті! Тоді як всі давно вже знають, хто вони, ми тільки починаєм довідуватись, тоді як усі давно в яснім признанні своїх прав національних і вселюдських мають задоволення і йдуть до ширших вселюдських бажань, ми тільки просипаємося, і все, що другі вже мають, треба здобувати! Коли француз, німець, поляк і інші відомі всьому світу, ми, мов яке дике плем'я, забуде і затерте, починаємо піднімати із темряви голову і лізти на гору, на слизьку гору, щоб звідтіля і нас побачили..." Це написано у січні 1904 року. А інші чи не щось подібне відбувається знов? Тож - до праці, браття, - во славу рідної України!..

Лариса МОРОЗ.

Мороз Лариса Захарівна, кандидат мистецтвознавства, старшій науковій співробітниця інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Академії наук України, член Спілки письменників та Спілки кінематографістів України.

252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, інститут літератури.
Тел. сл. 228-53-75, тел.дом. 264-44-36.